

C-J Charpentier

MANNEN SOM HÄCKLADE HITLER

En bok om John Heartfield

Det här är en av John Heartfields mest kända bilder med vilken han förklarar Hitlerhälsningens innebörd: "liten man ber om stora gåvor", beledsagad av den grymt satiriska utsagan "miljoner står bakom mig"; publicerad i *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* nr 42, den sextonde oktober 1932.

**Denna bok tillägnar jag min livskamrat Ann-Mari som avled
2020-05-22**

EINGANG

John Heartfield och hans tid! Historiska exkurser, sammanhang, kultur, nutid och personliga reflektioner!

Här finns en berättelse om en man, en blossande röd kommunist, född i Berlin den nittonde juni 1891 som *Helmut Franz Josef Herzfeld*. En man som senare anglifierade sitt namn och som med sina grymt satiriska fotomontage utmanade Hitler och den bruna makt som senare ledde fram till Förintelsen. Men som dessvärre är snudd på okänd i dagens Sverige, trots åravis av offentliga kampanjer med uppgift att genom kunskapsspridning stävja att vålds-ideologier breder ut sig. Och här borde hans insatser ha en självklar plats. Som historisk bakgrund och inspirationskälla.

Istället råder nära nog kompakt tystnad, och jag undrar onekligen varför. Kanske för att han var en kommunist som valde att bosätta sig i DDR efter kriget och således inte riktigt rumsren enligt nutida svensk standard? Eller för att kunskap och allmänbildning väger lättare än den banala underhållningsindustrins produkter? Eller så bryr man sig inte. Flera tillfrågade tidningar-kulturredaktioner-tidskrifter-förlag-radio var inte ens intresserade av att uppmärksamma hans gärning. Än mindre diskutera en publicering. Vilket skulle kunna rendera dem en försumbar kostnad.

Jag har läst nästan allt av relevans som skrivits om Berlin i svensk rikspress under de gångna tolv åren. Det är hundratals artiklar – samtliga med felstavade gatu- och platsnamn; *Ny Teknik* (februari 2017) undantagen. Dessutom myllrar det av sakfel och slarv. Att kolla blir ju för jobbigt, kräver nämligen att skribenten både läser på och är noggrann.

Således får till exempel propagandaminister Joseph Goebbels heta Hans i förnamn, medan Tyskland – helt felaktigt – påstås ha lidit svårt av hyperinflation under trettioalet! Enligt två välrenom-

merade skribenter i *Dagens Nyheter* (2015-02-21) och *Aftonbladet* (2014-12-19); en litteraturvetare och en disputerad historiker. Den senare med Tyskland på agendan!

Um Gottes willen! Om man som historiker och Tysklandskunnig inte ens vet att hyperinflationen plågade landet från omkring 1920 till november 1923 så förtjänar man att bli uthängd.

Rekordet innehas dock av Trygve Bång, vars prisade guidebok *Berlin Upptäcktsfärder i tid och rum* (2016), rymmer omkring tvåhundrafyrtio fel, av vilka runt tvåhundra just är felstavade gatunamn och liknande! Plus felaktiga personnamn jämte gator och sevärdheter som inte finns i sinnevärlden. Dessutom är bokens enda detaljkarta felritad. I en guide för svenska besökare!

Inte ens efter påpekande inför e-boksutgivningen brydde sig fackboksförlaget Arx om att rätta alla felen. Även om de städade bort en liten del; dock ej kartan med felplacerad Berlinmur. Boken är och förblir usel, det sämsta jag någonsin läst om Berlin.

Tyska är EU:s största språk, och Tyskland är Sveriges viktigaste enskilda handelspartner. Samtidigt kan allt färre svenskar tyska och då uppstår problem för den som söker kunskap. Och efter dessa något magsura utgjutelser kan berättelsen om John Heartfield ta sin början. Det är bara att följa ciceronen!

Till sist. Den som undrar över alla noggranna adressangivelser ska veta att det är en personlig *faiblesse*, att jag dras till kulturens platser, till hus där till exempel en författare eller konstnär har bott, liksom till de fiktionens boningar och skådeplatser vi möter i litteraturen. För att jag vill se hur där ser ut idag, för att jag vill försöka visualisera gårdagen. Kunna jämföra dåtid med samtid, mäta förändringar.

Från den utgångspunkten har jag tidigare vandrat i författarna Alfred Döblins och Hans Falladas fotspår genom västra Polen (som då var tyskt) och DDR/BRD, följt av strövtåg med skribenten Christopher Isherwood i Berlin – och nu har turen kommit till John, den ursinnigt effektive och skicklige bildmakaren.

DÅTID: UPPTAKT

Juni 1891. Det bör enligt all tillgänglig statistik ha varit som mest omkring tjugotvå grader varmt mitt på dagen, runt hälften nattetid, och snudd på varannandagsregn. Alltså ett ganska typiskt berlinskt sommarväder.

Här i den sydvästligt belägna orten Schmargendorf, som då hade tvåusen invånare och som ännu inte införlivats med staden Berlin, födde Alice Stolzenberg (1867-1911) och Franz Herzfeld (1862-1908) gossebarnet Helmut. Paret hade då träffats några år tidigare på ett strejkmöte där hon var talare. De var vid tidpunkten för gossens nedkomst sammanlevande men inte gifta, och båda föräldrarna beskrivs som nervklena.

Alice var protestant, anarkist och textilarbeterska, Franz röd skribent (pseudonym Franz Held) med judisk bakgrund; hade studerat juridik vid tre universitet utan att ta examen.

Familjen var välbeställd, ägde en betydande textilfabrik i Neuss i Rhenlandet. Franz far var aktiv socialdemokrat, umgicks med Karl Marx och Ferdinand Lassalle; den senare tysk-judisk jurist, filosof och socialist.

Däremot har varken jag eller *Akademie der Künste* och *Landesarchiv* i Berlin lyckats få fram var exakt i Schmargendorf Franz och Alices boning låg. Dock vet vi genom den utomordentliga och detaljerade källan *Berliner Adressbücher* (som listar alla stadens bofasta och företag samt övriga verksamheter under perioden 1799-1943, varav årligen från 1822) att familjen två år senare var registrerad som boende på Neue Maassenstrasse 45 i stadsdelen Schöneberg, en gata som i maj 1893 bytte namn till Gleditschstrasse, efter en botaniker och medicinare verksam i Leipzig på 1700-talet.

1891 tillhörde Schmargendorf *Landkreis* Teltow, varefter samhället inkorporerades i Berlin 1920 – är idag en *Ortsteil* i *Bezirk*

Charlottenburg-Wilmersdorf. Belägen ungefär på ömse sidor om Hohenzollerndamm.

Husnummer är för övrigt ett förvirrande problem i Berlin där åtskilliga byggnader bytt nummer upp till sex gånger under 1900-talet; utan synbar orsak – småfel kan alltså förekomma. Dessutom har många gator döpts om flera gånger, respektive raderats efter krigets bomber. För att ibland återuppstå under ett annat namn.

Här har man nytta av *HistoMapBerlin*, ett interaktivt system som med överlappande kartor visar det urbana landskapet mellan 1910 och 2013, så att man kan se alla stadens husnummer vid vissa givna tidpunkter; utgivet av *Landesarchiv* i samarbete med *Beuth Hochschule für Technik*. Dessutom kan man studera konventionella kartor från historisk tid och framåt under sökord som t ex "Berlin alte Stadtpläne". På nätet finns också det mycket sakliga gaturegistret *Kauperts*, späckat med historiska och topografiska fakta. Där kan man lätt kolla hur gatu- och platsnamn ska skrivas korrekt. Vilket de flesta skrivande svenskar tyvärr inte klarar.

Således. Samman- eller särskrivning? Versaler alternativt gemener? Punkter och bindestreck? Till exempel: John-F.-Kennedy-Platz och Osloer Strasse. Men aldrig Norweger Strasse, utan sammanskrivet *Norwegerstrasse*. Och det finns regler.

Historisk exkurs. Efter Wienkongressen 1815 bestod Tyskland av fyrtioen självständiga stater, Tyska förbundet, och 1848-49 pågick den liberal-nationalistiska så kallade Marsrevolutionen, vars parlamentariska strävanden slogs ned av ett Preussen med stormaktsambitioner.

Den efterföljande tiden, både i Tyskland och Österrike, kallas *Gründerzeit*, grundläggartid – i Tyskland med bas i järn, kol och järnväg.

Tyskland industrialiserades snabbt och i stor skala. Företag etablerades och byggnationen svällde i landets städer, där man anlade nya gator och uppförde fabriker och bostäder. I framförallt Berlin restes hela kvarter bestående av höga kompakta hyreskaserner med flera flyglar och innergårdar, och i centrum fylkades nya administrativa byggnader, nöjeslokaler och hotell. Ekonomin gick dock mot överhettning, och 1871 – när det tio månader långa fransk-tyska kriget fortfarande pågick – förenades Preussen via Nordtyska förbundet med ett antal småstater och bildade Tyska Riket med kung Wilhelm I av Preussen som kejsare. Två år senare kom den tyska börskraschen, *Gründerkrach*, som var en svårartad finanskris med en lång rad konkurser – som i sin tur gödde anti-judiska strömningar.

Wilhelm I efterträddes av Friedrich III, som avled 1888 efter bara några månader på tronen. Varefter makten gick över till hans son Wilhelm II; mannen som i det spända läget efter skotten i Sarajevo i juni 1914 förde Tyskland till krig (med stöd av en grupp socialdemokrater), och som skulle bli den siste tyske kejsaren.

I augusti 1914 gick ryska trupper oväntat in i Ostpreussen men besegrades efter ett par veckor, och i väster tillspetsades läget sedan tysk militär anfallit Belgien.

Alltså och något summariskt: det var en tid av omvälvningar. Första världskriget rasade, tyska trupper stred på Europas slagfält, födde samtidigt en fredsrörelse; med stöd av vänsterradikala.

Det vansinniga skyttegravskriget i Flandern skulle kräva miljon-

er dödsoffer, och nu användes för första gången stridsgas. I Ryssland störtades tsaren 1917 – följt av revolution och fred med centralmakterna i Brest-Litovsk den tredje mars 1918.

I Tyskland, som var skäligen förskonat från krigshandlingar inom landets gränser, hårdnade klimatet – och de som drabbades var så kallat vanligt folk: hemsökta av död och krigsskador, senare även av usel ekonomi, urholkande inflation och arbetslöshet.

Den nionde november 1918, i samband med den tyska Novemberrevolutionen, abdikerade Wilhelm II och exilerade till Nederländerna – och två dagar senare undertecknades stilleståndsavtalet i Compiègne efter de allierades segrar. Medan den tyska militärledningen och extremhögern skyllde förlusten på de socialdemokratiska politikerna i Berlin och på judarna, och skapade därmed den konspiratoriska "dolkstötslegenden". Som skulle komma att nyttjas propagandistiskt av Hitler.

Wilhelm II var känd för sin grymma kolonialiseringspolitik i Afrika och konflikterna med Preussens dåvarande ministerpresident och kansler Otto von Bismarck, som opponerade sig såväl mot kejsarens antiryska hållning som mot hans kolonialpolitik. Vilket resulterade i att han avskedades 1890.

Tyskland hade vid den tiden besittningar i Väst-, Sydväst- och Östafrika jämte en handfull öar i Stilla havet och Oceanien; samtliga avträdde efter Versaillesfreden, vars påbud trädde i kraft den tionde januari 1920. Tyskland avvärjades och påföljande år preciserades krigsskadeståndet till 269 miljarder så kallade guldmark (motsvarande 96 400 ton guld), senare sänkt till 132 miljarder mark. Ett kilo guld kostade då 2 790 mark.

För att säkerställa att skadeståndet betalades ockuperade franska och belgiska trupper det industritäta Ruhr i januari 1923, vilket tillsammans med strejker och sabotage påskyndade inflationen. Medan sedelpressarna gick för högtryck, spottade ut miljarder.

Den abdikerade kejsaren avled 1941 på sitt köpta slott i Doorn, där han också begravdes; på av nazityskland ockuperad mark.

Alice med barnen Hertha och Helmut (t h) 1894.

Den lilla familjen Herzfeld levde vidare i Schöneberg, och 1893 föddes dottern Hertha (senare gift Milliner, † i Wisconsin 1958).

Under åren i Berlin skrev Franz sammanlagt nio böcker, alla publicerade i Leipzig och Berlin. Inkluderande en humoresk om *Tartarin de Tarascon*, huvudpersonen i den franske författaren Alphonse Daudets burleska roman från 1872 om en skrävlande jägare och knäppgök som tog båten till Algeriet och lyckades skjuta ett blint och mer eller mindre tamt lejon.

Syskonen Herzfelds uppväxt blev turbulent. 1895 dömdes fadern i sin frånvaro av en domstol i München till ett års fängelse för hädelse, sedan han skrivit en pjäs med blasfemiskt innehåll.

När domslutet nådde familjen, som flyttat till München där de försökte hålla sig undan, flydde de bokstavligen och mer eller mindre pankad hals över huvud till Weggis vid Vierwaldstättersee i den schweiziska kantonen Luzern. Där de också gifte sig 1896.

I Weggis föddes sonen Wieland i april 1896 († i Berlin 1988), och några månader senare tvingades familjen att lämna Schweiz, eftersom myndigheterna bland annat ifrågasatte deras förmåga att försörja barnen. Dock kan de eventuellt ha fått en slant av någon i pappa Franz släkt, sannolikt brodern Joseph.

Flykten gick vidare till berget Gaisberg i Aigen nära Salzburg, där de slog sig ned i en mycket liten stuga, *eine Almhütte* – i stort armod, och här föddes dottern Charlotte, kallad Lotte, 1897 († i österrikiska Lengau 1973, ungefär tre mil söder om Hitlers födelsestad Braunau).

Uppgifterna om familjens tid i Weggis och Aigen är ytterst knapphändiga. Dock vet man att Franz Herzfeld skrev sitt sista litterära arbete i Aigen: *Der Würfel Petri*, ungefär "Petrus' tärning", en berättande dikt som publicerades 1898.

Familjen Varnschein med Lotte i barnvagn, Hertha vid hunden och Helmut stående. Familieöverhuvudet Ignaz Varnschein står till höger bakom hustrun Klara; foto från 1899.

Sommaren 1899 kom katastrofen. Föräldrarna försvann spårlöst, övergav sina fyra barn i stugan. För att aldrig mer se dem igen.

Fyra dagar senare hittades barnen av Ignaz Varnschein, protestant, värdshusvärd och borgmästare i Aigen.

"Onkel Ignaz" och familjen Varnschein tog sig an barnen, först med författaren Max Halbe i München och faderns bror den framgångsrike advokaten och riksdagsmannen Joseph Herzfeld (SPD) i Berlin som formellt ansvariga; följt av moderns syster Helene i Wiesbaden.

Joseph Herzfeld hade sin byrå på Markgrafenstrasse 62, och en våning på Altonaer Strasse 7; han bidrog dessutom ekonomiskt under barnens uppväxt genom att upprätta en fond för dem.

Hösten 1899 började Helmut i småskolan men bråkade och skickades därför till den katolska reformskolan Johanneum i Salzburg, där han fick stryk av nunnorna för varje liten förseelse. Varefter han – återbördad till Aigen – bodde hos Varnscheins, där-
efter hos brevbäraren Franz Bischof sedan Varnscheins flyttat in till Salzburg.

1905 fick Helmut en lärplats hos den nersupne bokhandlaren Heinrich Heuss i Wiesbaden, gift med en av hans mors systrar, och nu tog han också målerilektioner hos konstnären och läraren Hermann Bouffier.

1908 började Helmut att studera konsthantverk i München, och 1912 fick han arbete som grafisk annonsformgivare vid bröderna Bauers tryckeri – ägt av de judiska bröderna Reiss – i Mannheim, där han också formgav sin första bok: *Ausgewählte Werke* av fadern Franz Held. Trehundratrettioen sidor, och utgiven av *Eberhard Frowein Verlag* i Berlin. Dessutom deltog han i flera affischtävlingar.

Tryckeriet i Mannheim var ett av Tysklands största och modernaste. Det ariserades med en viss betalning 1938 av den aktive nazisten och mediamannen Franz Burda, som med tiden blev en av landets mest framgångsrika i branschen.

I november 1945 satt Burda fem dagar i häkte i den franska zonen och kunde därefter fortsätta som förläggare som om ingenting hänt, skapade den framväxande Burdakoncernen. Med en omsättning på 2, 6 miljarder euro (2018).

Burda gjorde aldrig avbön men betalade 1948 ett skadestånd på 443 000 D-mark till Berthold Reiss, den ende överlevande av tryckeriets ägare. Burda avled 1986.

Franz Burda. Nazisten som skröt offentligt med att han aldrig anställt en jude. Och som när situationen stabiliserats i Tyskland åtnjöt samhällets fulla förtroende; inledningsvis i BRD, följt av inhemsk expansion och senare vidare till aderton andra länder.

Arisering var i praktiken inget annat än stöld med lagstöd i form av juridiska kontrakt och en mycket blygsam köpeskilling, ofta med beviljat utresetillstånd. Efter kriget följde i många fall flera mycket segdragna rättsprocesser – in i pågående samtid.

Barnen Herzfelds föräldrars öde är inte helt klarlagt. Fadern lär ha irrat runt i norra Italien där han år 1900 togs in på mentalsjukhus i Gries bei Bozen (Bolzano), varifrån han på oklara vägar kom till Voralberg i Österrike där han avled på mentalsjukhuset Rankweil, i trakten kallat Valduna (1908). Medan modern, med lika stora frågetecken, tog sig till Berlin där hon likaså slutade sitt liv i ett *Irrenhaus* (1911).

Att den välsituerade farbror Joseph, som nu företrädde *KPD*, valde att fly till Schweiz 1933 och vidare till just Bolzano, där han avled 1939, är sannolikt en tillfällighet. Fast familjen kan ju ha haft kopplingar i Sydtyrolen. Kanske affärsförbindelser.

Huset i Aigen

Bilden av huset i Aigen är tagen med en polaroidkamera av Charlotte Herzfeld omkring 1960 och använd som vykort till brodern. Charlotte bodde kvar hos Varnscheins i Salzburg sedan syskonen skingrats – åtminstone till 1915. I bakgrunden syns Gaisberg, 1 287 m ö h och 568 m över omkringliggande landskap.

Idag är Aigen med sitt slott från 1402 ett av staden Salzburgs tjugofyra distrikt, tillika ett mycket dyrt bostadsområde som bland annat är känt för ett tjog stora villor byggda från omkring 1850 och framåt. I en av dem bodde först den barnrika familjen von Trapp, senare känd från *Sound of Music*, därefter – från 1940 – Heinrich Himmler.

Hela familjen von Trapp exilerade till USA 1938 sedan den blivande sångarpatriarken Georg Ritter von Trapp vägrat att medverka i Hitlers krigsmakt. Att von Trapp deltog i den österrikiska flottans intervention i Kina under boxarupproret år 1900 är däremot en verkligt illuster historia. Helt passande en operettstat i alperna. Med fartyg tillhöriga *K.u.K. Kriegsmarine*.

DÅTID: BERLIN

1913 flyttade Helmut och Wieland till Berlin. Helmut var inskriven vid konsthantverksskolan i Charlottenburg. Han fick stipendium, vann pris för en muralmålning i Köln, och stannade på skolan till första världskrigets utbrott. Fast var bröderna bodde har inte gått att få fram, de kan ha varit inneboende, eller kinesat hos någon kompis; alternativt släkting.

Tiden skrev vidare. Första världskriget förmörkade Europa, och i Tyskland stämplades hårt mot det förhatliga England.

Gott strafe England mässade till exempel den tysk-judiske poeten Ernst Lissauer (1882-1937), nationalisten som också skrev *Haßgesang gegen England* för vilken han medaljerades av kejsar Wilhelm II.

Helmut blev inkallad till infanteriets Kaiser-Franz-Garde men fick snart frisedel. Eventuellt simulerade han ett sammanbrott, alternativt led han av epilepsi. Frisedel fick även brodern Wieland efter att först anmält sig som frivillig soldat.

1915 – vid ett besök hos den expressionistiske målaren och grafikern Ludwig Meidner – lärde Helmut och Wieland känna den blivande konstnären Georg Groß (1893-1959), även han pacifist och frikallad efter kort krigstjänst.

Georg – son till en värdshusvärd – växte upp i Berlin och Stolp (idag polska Słupsk). Han hade studerat i Dresden och besökt Paris före kriget, och skulle med tiden låta ritstift och pensel grovt karikera krigsprofitörer, självgoda borgarbrackor, militärer och nattlivets syndfulla leverne med horor, *rentboys*, droger och fylla.

Helmut och Georg utvecklade tidigt en genuin vänskap. De arbetade gärna tillsammans, och 1916 anglifierade de båda sina namn i protest mot den tyska nationalismen; blev **John Heartfield** och **George Grosz**.

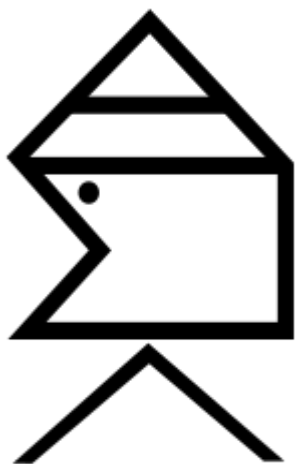
En majmorgon 1916 satt John hos George, som sedan ett år hade sin ateljé i stadsdelen Südende – några år senare inkorporerad med Steglitz. De beskar fotografier, reklambilder och etiketter med sax och skalpell – med klisterburken redo, och därmed hade deras första kollage/montage sett dagens ljus. På en bit kartong, klockan fem på morgonen!

Personligen kan jag tänka mig att de allt sedan deras första möte och fram till de påtvingade uppbrotten 1933 hade jätligt roligt. Medan sjukhusen fylldes med krigsskadade tyska soldater – som krävde stora mängder morfin och andra droger.

Alltså var det parentetiskt dit den narkotikaberoende potatis-experten och blivande författaren Hans Fallada inledningsvis förlade sina inköp med början omkring 1917. På väg till eller från jobbet. Men det var före förskingringar och bedrägerier.

Om Falladas öden och äventyr handlar min lilla dubbelvolym *Två Pennor* (2016), vars andra halva porträtterar Christopher Isherwoods år i den tyska huvudstaden. Då *Berlin meant boys*, och då staden var Europas ledande hetero- och HBTQ-metropol. Frekventerad av tyskar och tusentals tillresande utlänningar. Alla nöjessugna och kåta. Precis som idag.

Att Fallada kände Grosz är ovedersägligt – han tecknade ju omslaget till Falladas storsäljande genombrottsbok om paret Pinneberg (*Kleiner Mann – was nun?*) från 1932. Men hur det var med John vet jag inte.

Maliks logotyp – förlaget fick sitt namn efter en brevroman av den judiska poeten Else Lasker-Schüler (1869-1945); ordet betyder "kung" på arabiska.

1916-17 blev en händelserik tid. Bröderna John och Wieland hade något år innan lyckats få en bostad på Fasanenstrasse 13 nära Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche.

Det var ett konstnärs- och ateljéhus med omkring tjugo hyresgäster varav många var skulptörer och målare: *Künstlerhaus St. Lukas*, ritat av Bernhard Sehring, och där var de skrivna som *Kunstmaler* respektive *Student*. Wieland hade då börjat studera germanistik och medicin. Han skrev samtidigt och gick gärna med brodern på konstnärskaféer som Romanisches nära Ku'damm.

Nu startade John och Wieland förlaget *Malik*, med ekonomiskt stöd från farbror Joseph som administrerade arvet efter föräldrarna – enligt uppgift svindlande sextiotusen mark vardera till de fyra barnen. Samma år gifte John sig med lärarinnan Helene Balzer (1890-1949), som senare födde barnen Tom (1918-1991) och Eva (1920-1994).

Inledningsvis drev bröderna förlaget i huset på Fasanenstrasse, följt av flytt 1918 till Kurfürstendamm 76, där de både bodde och arbetade. Förlaget var registrerat på John som kongenialt formgav bokomslagen, parallellt med olika illustrationer. Nu började han också att göra teaterdekor åt bland annat de judiska regissörerna Erwin Piscator och Max Reinhardt, senare även åt dramatikern Bert Brecht.

Mellan omkring 1917 och 1919 arbetade John och George –

efter att ha rekommenderats av Harry Graf von Kessler (mecenat, diplomat, skribent, pacifist) – med trickfilm vid *Militärische Bildstelle* som senare blev *UFA (Universum-Film AG)*. John och George hade nu anslutit sig till dadaisterna (som var mer politiska i Berlin än i Zürich), och skapade bilder till flera tidskrifter. Däribland *Neue Jugend*, *Der Gegner* och *Die Pleite* – utgivna av Malik. Som redan tidigt var Sovjetvänligt.

Efter första världskriget föll kejsardömet och den nionde november 1918 utropades den demokratiska och parlamentariska tyska republiken från riksdagshusets balkong i Berlin; med fristaten Preussen som största delrepublik. Samtidigt rasade Novemberrevolution och Spartakistuppror med blodiga gatustrider i huvudstaden; och sammanlagt minst tolvhundra döda.

Spartakusrörelsen hade grundats under första världskriget och fått sitt namn efter en romersk slav och upprorsmakare som kämpat för slavarnas frihet 73-71 f Kr.

Den trettionde december 1918 gick John och Wieland – och den inte riktigt lika övertygade George – med i det nybildade tyska kommunistpartiet (*KPD*); fick sina partiböcker personligen av Rosa Luxemburg. Kände såväl henne som Karl Liebknecht, Karl Radek, Franz och Walter Mehring, Clara Zetkin och många andra.

Den femtonde januari 1919 mördades de båda antimilitaristerna Liebknecht och Luxemburg av högersinnade frikårssoldater, sannolikt med accept från den blivande socialdemokratiska presidenten Friedrich Ebert – som även tillskyndat första världskriget som "nödvändigt och patriotiskt". Vilket tillsammans med det växande uniformerade våldet lade grunden till det agg som alltjämt råder mellan socialdemokrater och kommunister; inte bara i Tyskland.

Minns också att Liebknecht dömdes för högförräderi 1907 för att ha smädat militären i skrift, och att han 1916 uteslöts ur *SPD* och

fick fyra år i tukthus, för att han agiterat mot det pågående kriget och borgfredspolitiken; dock släppt efter knappt två år.

Morden på Liebknecht (advokat och riksdagsledamot sedan 1912) och Luxemburg (polsk judinna och disputerad ekonom) rörde upp känslorna. Gatorna kokade, och John fick sparken från filmbolaget sedan han pläderat för en strejkprotest bland de anställda.

I februari 1919 gav John, Wieland och George ut tidskriften *Jedermann sein eigener Fussball*, dada och satir, varvid det första och enda numret omedelbart beslagtogs av polisen. Hållen för obscen och parodisk visavi några av landets ledande personer.

I april samma omvälvande år proklamerades sovjetrepubliken (*Räterepublik*) München, blott för att blodigt kuvas en knapp månad senare. Liksom de än mer kortvariga motsvarigheterna i bland annat Bremen och Bremerhaven några veckor tidigare.

För Johns del växte vänkretsen, och 1920 lärde han känna målarna Otto Dix och Otto Griebel jämte en rad personer från konstakademin och teatervärlden – och den kulturella kretsen skulle fortsätta att svälla. Vilket definitivt skulle kunna bli ett stort och spännande sociogram! Ett parnassens tyska panorama från tidigt 1900-tal och fram till landets delning och återförening.

DADA ist GROSS und John ist sein Prophet, vrålade John lekfullt med händerna som megafon från ett fotomonterat självporträtt med infogade textrader skapat omkring 1920 i samband med dadautställningen detta år. Förvisso en gamängens humoresk som med sin asymmetriska, sneda och blandade typografi innehåller en stor portion visuellt nonsens; i format 236 x 165 mm. Om utropets likhet med islams första pelare är medveten eller tillfällig vet jag inte.

1921 ställdes Wieland och George inför rätta för att ha föroläm-

pat Riksvärnet, den militära organisation som skapats efter Versailles och som föregick nazisternas *Wehrmacht*. De hade då, inför den första internationella dadamässan 1920, tillsammans med krögaren och tecknaren Rudolf Schlichter och John skapat två antimilitaristiska bilder föreställande en uppstoppad tysk soldat med grishuvud och en uppstoppad kvinnostjärt med ett järnkors från första världskriget dinglande i baken. Mappen, med sammanlagt nio litografier, kallades *Gott mit uns!* efter det militära stridsropet. Med Wieland och Malik som utgivare.

För Georges del blev straffet trehundra mark i böter som utdömdes 1921 (idag omkring trehundra tjugo kronor), medan Wieland fick betala det dubbla. Följt av nya processer och böter 1923 och 1924 – för "angrepp på den offentliga moralen".

John mot det elitistiska militärmaskineriet! Tanken går till gamla testamentet. Lille David mot jätten Goliat.

Här kan jag parentetiskt lägga till att John som vuxen man, enligt hans sonson i New Jersey, var en mycket småväxt person: blott 158 cm lång och vägde 45 kg.

John och George vid den första dadamässan, Berlin 1920. Den ägde rum i Dr. Otto Burchards galleri – som specialiserat sig på kinesisk konst – på Lützowufer 13 vid Landwehrkanal. Tatlin var en sovjetisk konstruktivistisk konstnär som bland annat hyllade "maskinkulturen" och som är mest känd för den aldrig fullbordade skulptur som kallas Tatlins Torn.

Historisk exkurs. Den femte januari 1919 grundades det Tyska Arbetarpartiet (*DAP*) i München, och den elfte augusti samma år antog Tyskland den nya författningen i Weimar.

Den tjugioandra februari 1920 bytte *DAP*, med Hitler som nybliven medlem, namn till Nationalsocialistiska Tyska Arbetarepartiet (*NSDAP*), och ett par veckor senare försökte högern störta den drygt årgamla republiken genom en kupp och återinföra monarkin – men misslyckades; varefter ledaren, ämbetsmannen Wolfgang Kapp, flydde till Sverige.

Nazisterna ansåg sig behöva ett eget väpnat försvar. 1921 grundade de därför *Sturmabteilung* (*SA*) och 1925 bildades *Schutzstaffel* (*SS*), båda av paramilitär karaktär.

Den galopperande inflationen med sina *Papiermark* plågade samhället fram till november 1923 då en valutareform stabiliserade ekonomin. Samtidigt ökade arbetslösheten till sex miljoner, krigsskadeståndet efter Versaillesfreden tyngde, och omkring sextio lokala mafiagrupper, *Ringvereine* (ursprungligen stödorganisationer för straffade), härjade i Berlin; med insignier och namn som *Nordpiraten*, *Immertreu*, *Apachenblut*, *Libelle*, *Berolina*, *Concordia*, osv.

Huvudstaden var en krutdurk med stora klasskillnader, politiska motsättningar och röda motståndsgupper. Judehatet accelererade, och över hela landet växte nazipartiet – från omkring sextio medlemmar 1920 till åttahundratusen 1931 och en miljon påföljande år; varefter kurvan steg brant uppåt.

Men Weimartiden – "det gyllene tjugotalet" – präglades inte bara av oro och våld för här fanns också avantgardekultur, gallerier, intellektuella kaféer och "nysaklighet", fyrtio teatrar och närmare tusen danspalats; plus hundratals tabufria etablissemang för *alla* sexuella smakriktningar: Eldorado II och III, Hollandais, Dé Dé, Nationalhof, Toppkeller, Silhouette och Kleist-Kasino; etcetera.

Här fanns vidare minst hundrafemtiotusen prostituerade av båda könen, plus runt omkring tvåhundra olagliga men tolererade pojk-

bordeller för homosexuella kunder. Plus lesbiska träffpunkter. Om denna tid har till exempel Volker Kutscher skrivit den spännande och autentiskt välgjorda historiska kriminalsviten "Babylon Berlin" i sammanlagt åtta band om den fiktive poliskommissarien Gereon Rath, utgivna 2008-2020 och inledd med *Der Nasse Fisch*. Som även filmatiserats för TV med en speltid på 720 minuter, och som lär vara en av Tysklands dyraste produktioner någonsin; budget 40 miljoner euro. Premiär 2017.

Ytterligare två böcker kan rekommenderas: *Ein Führer durch das lasterhafte Berlin*, en lesbisk guidebok av pseudonymen Curt Moreck från 1931, och faktaboken *Vom Dorian Gray zum Eldorado* av sexualhistorikern Andreas Pretzel (2012).

Samtidigt kan jag inte låta bli att lyfta fram en favorit: Alfred Döblins mästerverk, den något kollageartade storstadsromanen *Berlin Alexanderplatz* (1929). Om den nyss frigivne fången Franz Biberkopf, som blott ville leva ett anständigt liv, och hans tunga vandring genom ett Berlin "där till och med själva staten var ohederlig". Medan brunskjortor gav skall och det hängdes på hor- och supsyltor som Mulack-Ritze i stadsdelen Mitte.

Manlig homofili var formellt förbjuden sedan 1871 enligt § 175 i strafflagen, lesbianism däremot tillåten. Med dussintals barer och klubbar för kvinnor, och det rådde kvinnoöverskott i Tyskland.

Eldorado! Här festade bögar och transor med borgare som ville kittlas av dekadensen, och här uppträdde kända lesbiska artister som Anita Berber och Claire Waldoff. Bland gästerna sågs kulturpersoner som Döblin, Grosz, Dix, Brecht, Kisch och den judiske homosexuelle sexualforskaren Magnus Hirschfeld med sin älskare Karl Giese, liksom de ditresta brittiska pojkknullarna Isherwood, Auden och Spender; samt SA-ledaren Röhm med sina transvestitvänner – "som om alla kände alla". Allt parat med stora mängder kokain och andra droger som girigt överproducerades av den tyska läkemedelsindustrin: 1925 tillverkades exempelvis sjutton ton

morfin och heroin. Av vilka blott ett ton gick till sjukvården.

Med trettioalets intåg blåste snart nya vindar. Vid riksdagsvalen i november 1932 och i mars 1933 blev nazisterna största parti med 33,1 respektive 43,9 procent. Polisen beordrades att sluta se mellan fingrarna, slog först till mot olika nattklubbar, förbjöd samkönad dans. Nu rensades också bland de kriminella gängen, och regelverket kring narkotika skärptes. Vidare stängdes lesbiska lokaler, transbarer och bögbordeller – dock gjordes en liberal och tillåtande paus för ett par bögställen i samband med OS 1936.

I oktober 1932 överlämnade Eldorados tjeckiske ägare Ludwig Konecny sitt etablissemang (hans tredje med samma namn) som kontor till *SA* inför valet påföljande månad för att undgå straff.

Efter riksdagshusbranden i februari 1933 förbjöds *KPD* och *SPD*. Medan *SA* växte sig allt starkare, hade hösten 1933 omkring tre miljoner brunklädda medlemmar, och blev allt brutalare i sin jakt på judar och kommunister. Åtskilliga kommunister höll sig därför gömda, ofta i koloniträdgårdar, för att inte råka illa ut. Hos dem var sammanhållningen tajt.

1933 fanns det omkring hundrasjuttiotusen judar i Berlin, 1940 var antalet åttiotusen. De som kunde utvandrade men merparten stannade: trakasserades, plundrades och skickades till koncentrationsläger, följt av förintelseläger från omkring 1941. I juni 1943 hade den judiska populationen i staden sjunkit till sextusenåttahundra. Då hade också mer än tusen begått självmord.

Rivaliteten mellan *SA* och de polisiära organen var påtaglig. Det fanns kopplingar mellan *SA* och de kriminella *Ringföreningarna*, och samtidigt florerade kupprykten.

Resultatet blev "de långa knivarnas natt", blodiga utrensningar inom *SA* i månadsskiftet juni-juli 1934 då minst nittio personer dödades, bland dem den homosexuelle yrkesofficeren Ernst Röhm och rikskansler Kurt von Schleicher. Kort därefter avled den åldrade Paul von Hindenburg och Hitler antog titeln *Führer*. Och samma höst började polisen jaga bögar på order av *SS*-ledaren

Heinrich Himmler; som lät tortera och deportera dem till läger.

Röhm efterträddes av officeren och sedermera affärsmannen Viktor Lutze, som gått med i *SA* redan 1923. Nu minskade *SA*:s makt och inflytande, övertogs i stora stycken av den svartuniformerade eliten i *SS*. Vars kläder, liksom alla uniformer, syddes av det starkt nazivänliga företaget Hugo Boss; nyttjande tvångsarbete och fångar under kriget. För att senare förklaras rumsrena.

Runt 1933 började nazisterna döpa om gator och torg i Berlin, skapade till exempel Adolf-Hitler-Platz, och lät Horst Wessel (en ung *SA-Sturmführer* skjuten av kommunister 1930 efter ett hyresbråk rörande hans prostituerade inneboende flickvän) både bli torg, gata och stadsdel. Dessutom tog man bort minnesskylten på huset där Karl Marx bott, och döpte en gata i Pankow till Eisenmengerweg – efter språkprofessorn som på 1600-talet förespråkade en antijudisk "ideologi". Senare kallad antisemitism, en term myntad 1879 av den egendomlige skribenten Wilhelm Marr.

Homosexförbudet för män (§ 175) levde för övrigt kvar länge, hävdades helt efter vittgående liberaliseringar i DDR 1988, i hela det förenade BRD 1994. Sedan myndigheterna först återinfört det formellt under knappt fem år i gamla öst efter *die Wiedervereinigung*. Följt av en lång rad nyetablerade homoetablissemang – framförallt i Schöneberg men även i Berlins östra del.

Kinky! Idag (före Coronan) torde Berlins två slabbigaste bögbarer vara dygnet-runt-öppna Bull på Kleiststrasse 35 där alla har sex med alla, och temaknulleriet Lab.oratory i Berghainhuset på Am Wriezener Bahnhof i öst – där vissa kvällar ägnas åt piss, avföring, lera och allmän skitighet. Till detta kan fogas det årliga hårda fetischeventet Folsom, centrerat nära Nollendorfplatz med läder och piskor på agendan. För lesbiska finns ställen som Begine på Potsdamer Strasse 139 jämte flera barer med tjejkvällar; som till exempel Möbel-Olfe vid Kottbusser Tor och Girlstown i Mitte.

Efter några år på Kurfürstendamm flyttade John till nr 2 på tvärgatan Katharinenstrasse, granne med nr 5 som tidigare hyst poeten Else Lasker-Schüler och hennes make den betydelsefulle judiske kulturmannen Herwarth Walden (född Georg Lewin) – som grundade tidskriften *Der Sturm* 1910, öppnade galleri med samma namn på Potsdamer Strasse 134a två år senare, skilde sig, och gick med i *KPD*. Han utvandrade till Sovjetunionen 1932, kom i onåd hos Stalin, och avled i fånglägret Капатов 1941. Medan judinnan Lasker-Schüler – som inte var kommunist – begav sig till Zürich 1933 efter nazistiska hot, förvägrades arbetstillstånd, och fortsatte senare till Jerusalem där hon avled 1945.

Wieland bodde däremot kvar på Kurfürstendamm 76 fram till flykten 1933.

Förlaget Malik expanderade, hade specialiserat sig på estetiskt-politiskt avantgarde som Richard Huelsenbeck, Hannah Höch, Raoul Hausmann och Walter Mehring samt tyska kommunistiska författare som till exempel Johannes R. Becher, Erich Mühsam och Franz Jung. Plus de röda amerikanerna Upton Sinclair och John Dos Passos, jämte flera ryssar som Ilja Ehrenburg och Maxim Gorkij. Becher (1891-1958) hade för övrigt varit med och stöttat förlaget ekonomiskt redan från starten.

Vid sidan av exklusiv utgivning för välbeställda tillämpade Malik samtidigt en medveten prispolitik, för att kunna förse vanligt folk med kvalitetslitteratur till rimliga priser.

Hos *Rowohlt Verlag* kostade 1928-30 en normalroman åtta riksmark, vilket i dagens penningvärde motsvarar omkring tvåhundra svenska kronor. Hos Malik låg priserna för motsvarande böcker på mellan 2,40 och 4,40. På den punkten hävdade Wieland att förläggarna borde sänka sin pris- och profitnivå, agera med ett större mått av oegennytta.

Johannes R. Becher, som senare skulle spela en viktig roll i kulturlivet, uppvisade för övrigt stora likheter med sin blivande

protegé Fallada: de var nästan jämnåriga, båda söner till stränga jurister, de hade båda i ungdomlig självmordsförvirring dödat en flickvän respektive en manlig klasskamrat men själva överlevt och blivit förklarade som otillräkneliga, och de missbrukade båda morfin: Becher under tio år fram till omkring 1920, Fallada livet ut – åren i fängelse undantagna.

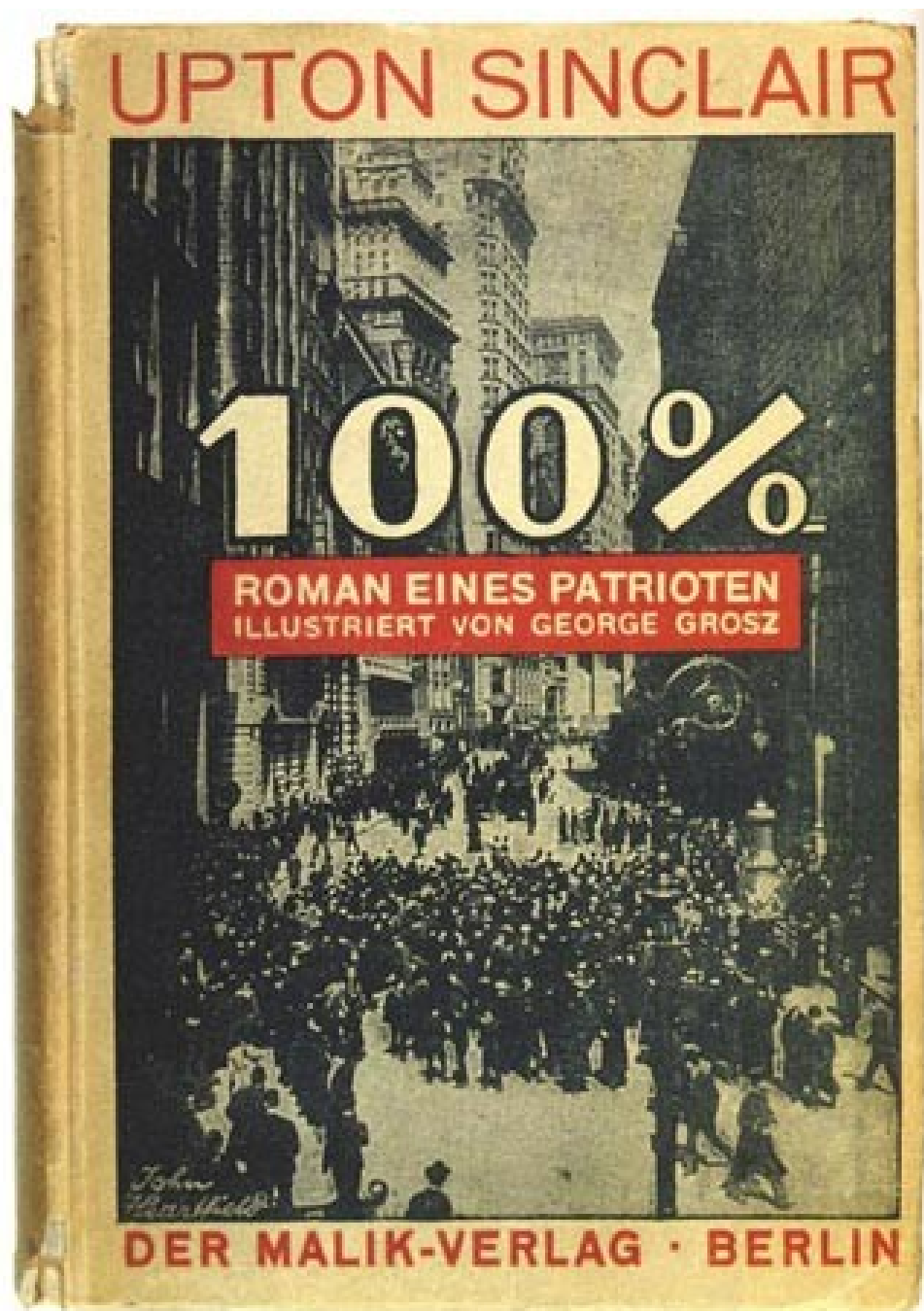
Var Becher bodde när han först träffade John och Wieland är oklart. Han reste mycket, var ofta i föräldrahemmet i München och i Leipzig, och hade under en period en affär med den morfin- och kokainberoende artisten och författarinnan Emmy Hennings, som 1920 gifte sig med dadaisten Hugo Ball med vilken hon samarbetat vid Cabaret Voltaire i Zürich. Dock vet jag att Becher under några år bodde i den skäligen nyetablerade konstnärskolonin på Laubenheimer Platz i Berlin-Wilmersdorf. Där fanns då omkring trehundra författare och konstnärer, vars närvaro störde Hitlers hejdukar. Varvid SA och polis stormade byggnaderna den femtonde mars 1933.

Becher lyckades fly till Prag, som fram till 1938/39 erbjöd tyska antinazister en fristad, och fortsatte därifrån till Moskva i april samma år.

1933 flydde även flera andra kulturpersoner i kretsen kring John. Bert Brecht tog sig exempelvis först till Prag, följt av en handfull länder innan han återvände till Tyskland 1948. Stefan Heym exile-
rade via Prag till USA och återvände 1952, och Alfred Döblin via Frankrike till USA – för att resa tillbaka hösten 1945. Medan Stefan Zweig tog sig till Brasilien där han begick självmord 1942.

Sedan 1963 heter konstnärsområdet Ludwig-Barnay-Platz efter den tysk-ungersk-judiske skådespelaren och teatermannen; död 1924.

Men åter till det gyllene tjugotalet!

Upton Sinclair: 100%: Roman eines Patrioten, tysk utgåva 1921 med omslag av John Heartfield och tio litografiska illustrationer av George Grosz; översatt av Hermynia Zur Mühlen, kommunist född i Wien och kallad "Den röda grevinnan", senare exilerad till England.

1923, när inflationen kulminerade, flyttade Malikförlaget till frimurarnas hus på Köthener Strasse 38 i Kreuzberg, där man dessutom drev bokhandel och Grosz-Galerie till 1926 – varvid George hela tiden medverkade som konstnär och illustratör i utgivningen. I samma byggnad fanns också kontor och den kända konsert- och kulturlokalen *Meistersaal*.

Tio år efter första världskrigets utbrott ställde John ut ett mycket uppmärksammat antimilitaristiskt montage i fönstret – en dåtida "snackis". Han kallade det "Tio år senare: Fäder och söner", och det visade den blivande presidenten general Paul von Hindenburg i uniform med medaljer och pickelhuva invid marscherande soldater mot en fond av skelett stående i givakt. Vilket ledde till att förlagets hyreskontrakt med frimurarna inte förlängdes.

Efter åren på Köthener Strasse blev det nya lokaler på Passauer Strasse 3 i Schöneberg, granne med synagogan (förstörd 1938) i ett område med många judar och nära det judiskägda stora varuhuset KaDeWe. Till nr 8/9 på samma gata flyttade 1929 också Ernst Rowohlt's förlag, som bland annat gav ut Hans Fallada.

1923 lämnade George *KPD* efter att felaktigt ha gripits av polisen i Murmansk tillsammans med den danske författaren Martin Andersen Nexö – båda misstänkta för spioneri, medan John och Wieland förblev medlemmar i partiet. George hade då varit sex månader i Sovjet. Det räckte för hans del.

Röd Fronts emblem ritat av John 1924 – en paramilitär organisation anförd av Ernst Thälmann och förbjuden av socialdemokraterna 1929. Thälmann var KPD-ordförande, riksdagsledamot och presidentkandidat vid valen 1925 och 1932.

Omkring 1925 flyttade John, som då var skild, till Potsdamer Strasse 118 (enligt dåtida numrering), och 1927 gifte han sig med journalisten och *KPD*-medlemmen Barbara "Bibi" Friedmann (1898-1970). Johns tidigare fru Helene hade vårdnaden om barnen Tom och Eva, och flyttade med dem till Rotterdam 1933. Senare utvandrade Helene till New York där hon stannade livet ut.

Boningen på Potsdamer Strasse låg i ett stort komplex från 1800-talets andra hälft bestående av fyra huskroppar med fasaderna mot gatan (*Vorderhäuser*) med flera *Seitenflügel* och *Hinterhöfe*, totalt rymmande omkring femtio lägenheter och kontor. John bodde i det tredje huset räknat från Lützowhörnet, granne med Centralinstitutet för undervisning och en stor bakgårdssynagoga från 1898 – finansierad av köpmannen Julius Oppenheim som också bott i nr 118, liksom ett par andra affluenta judar. Det fanns överhuvudtaget en ganska stor judisk befolkning i dessa kvarter fram till de nazistiska utrensningarna.

Inom vänstern var vurmen för det nya Ryssland stor och när landet drabbades av hungersnöd 1921 vände sig Lenin till den kommunistiske förläggaren Willi Münzenberg (1889-1940) som startade Internationella Arbetarhjälpens (*IAH*) och tidskriften *Sowjet-Russland im Bild* på Unter den Linden 11 (dåtida nummer). Det var en *Komintern* närstående organisation – en "Proletariatets Proviantkolonn" med mat, film och propaganda på agendan. Här arbetade också Münzenbergs blivande hustru, *KPD*-medlemmen Babette Gross (1898-1990); dotter till bryggeriet Berliner Kindls ägare. *IAH* fanns även i Sverige, där den tilldrog sig Polisbyråns intresse, SÄPO:s föregångare.

Münzenberg föddes i Erfurt. Han hade arbetarbakgrund, kände Liebknecht, reste mycket och hade en mängd åtaganden. 1922 startade han tidskriften *Sichel und Hammer*, 1923 övertog han *Neue Deutsche Verlag*, och 1924 blev han riksdagsledamot för

KPD; med tolv procent av röstetalet. Samma år gjorde han om *Sichel und Hammer* till veckotidningen *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung (AIZ)*, som efterträdde *Sowjet-Russland im Bild*.

Redaktionen låg då på Schadowstrasse 1b – en tvärgata till Unter den Linden – men flyttade 1927 till nr 48 på ämbets- och ministeriegatan Wilhelmstrasse. Förlaget hade nu omkring femtio anställda spridda över staden. Münzenberg gav även ut två dagstidningar i Berlin och Ruhrområdet. Han var dessutom produktionsansvarig för två filmbolag med proletär inriktning, och stödde vänföreningstidskriften *Das Neue Russland* från 1924 och framåt.

Wilhelmstrasse, flott adress! Anlagd i Friedrichstadtområdet som Husarenstrasse 1731 och namnbytt 1740, nära det exercisfält som blev Wilhelmplatz, och snart kantad av flera palats befolkade av noblessen. Till dessa eleganta byggnader – ofta med trädgårdar – flyttade senare flera institutioner, bland dem Preussens utrikesdepartement och därefter Rikskansliet, som 1875 tog över Radziwill/Schulenburgpalatset från 1736-39. Ett stycke därifrån uppfördes vidare den kupolkrönta Trefaldighetskyrkan 1739.

Byggnation pågick. Området fylldes på med Strousbergpalatset (1867-68) som från 1884 hyste brittiska ambassaden nära hörnet mot Unter den Linden. Följt av Borsigpalatset (1877), utställningsbyggnaden *Gropius Bau* (1877-81), etnografiska museet (1881-86), den preussiska lantdagens *Abgeordnetenhaus* (1892-98) och konsthantverksskolan (1901-05); nu drogs också Prinz-Albrecht-Strasse. Dessutom tillkom de två lyxhotellen Kaiserhof (1875) vid Wilhelmplatz och Prinz Albrecht (öppnat 1902 i ett hus från 1886) – det senare granne med Prinz-Albrecht-Palais (byggt som Palais Vernezobre 1737) som också var regeringens gästhus 1928-31.

När Münzenberg skaffade sina lokaler på Wilhelmstrasse fanns det hundrafyrtioåtta husnummer på den två och en halv kilometer

långa gatan. Här fortsatte han, Babette och deras medarbetare arbetet med *Neue Deutsche Verlag* och Arbetarhjälp. I fastigheten fanns dessutom en vinhandlare, konstvännernas förening, ett grafiskt konsttryckeri, *Deutsche Liga für Menschenrechte*, ett försäkringsbolag, ett bibliotek, en klichémakare och Riksutskottet för främjandet av mjölkkonsumtion.

1926-27, nära *KPD*, uppstod den socialdokumentära "Arbeterfotografirörelsen" (*VdAF*) som motvikt till den borgerliga pressens bilder, och den skulle växa under de följande åren. Med mer än hundra lokala grupper. Nu disponerade John en ateljé i Karl-Liebknecht-Haus, ett kontorshus som köptes av *KPD* 1926 som partihögkvarter med *Rote Fahne*:s redaktion, bokhandel, tryckeri och butik för Rödfrontuniformer; stormat av *SA* i februari 1932.

Münzenbergs medhjälpare den brittiske homosexuelle kommunisten och fixaren Gerald Hamilton porträtterades för övrigt senare under namnet Arthur Norris av Christopher Isherwood i romanen *Mr Norris Changes Trains* (1935). Där även Münzenberg dyker upp som kommunisten Ludwig Bayer – i en värld där, som sagt, nästan "alla verkade känna alla". Åtminstone i det vänsterorienterade kultursvepet.

Således bodde Isherwood en tid vägg-i-vägg med en brittisk homosexuell arkeolog i Hirschfelds stora fastighet på In den Zeltten 9 i Tiergarten, där han hade sitt sexualvetenskapliga institut. Hos honom vistades också den skandalomsusade Anita Berber en tid, och i samma fastighet fanns även Münzenberg och hans hustru Babette. Husen revs förmodligen under sent 1950-tal, och gatan finns för övrigt ej heller kvar, motsvaras närmast av John-Foster-Dulles-Allee, nära regeringskomplex och världskulturmuseet.

Hirschfeld var tidigt ute med frågor kring olika sexuella läggningar. 1919 gjorde han upplysningsfilmen *Anders als die Anderen* som förbjöds 1920, och 1930 utförde han och kollegan Kurt Warnekros världens första könskorrigering, som förvandlade

den danske konstnären Einar Wegener till Lili Elbe – ett levnadsöde som blev filmen *The Danish Girl* (2015). Lili Elbe avled dock 1931 sedan Warnekros misslyckats med att operera in en livmoder i henne.

Magnus Hirschfeld, ibland crossdressad som *Tante Magnesia*, är sedan länge en hyllad ikon i gayvärlden.

1932 kom en ny hyresgäst till Wilhelmstrasse: nazitidningen *Der Angriff*, startad 1927 av Goebbels. Det var en veckotidning som blev daglig och med ständigt växande upplaga – från tvåtusen till 147 000 på tolv år vilket högeligen irriterade Münzenberg, som ju själv bland annat gav ut *Berlin am Morgen* och *Welt am Abend*.

Huset, med nr 106, var ett affärshus från 1903, fem våningar högt och med elegant fasad. Det togs över av SA 1934 och av säkerhetstjänsten SD 1937 när tidningen flyttade till Zimmerstrasse 90/91, som fram till 1910 hyste saluhallen Markthalle III. Men saluhallen hade dålig lönsamhet, övergick därför till gastronomi för att senare byggas om till konsertlokalen *Clou*, där Hitler höll sitt första offentliga anförande i Berlin den första maj 1927. Under nazitiden nyttjades huset av nazistiska tryckerier och förlag, var även uppsamlingsplats för judar inför deportationen. 1934 stoppade myndigheterna vidare den liberal-borgerliga *Vossische Zeitung* på närbelägna Kochstrasse 22, vars föregångare grundades 1751 av förläggaren Christian Friedrich Voss.

Huvudbyggnaden på Zimmerstrasse, uppförd på 1880-talet finns kvar och restaurerades fint 2006, rymde under DDR-tiden maskinfabrik; kloss på muren. Idag finns där bland annat konstgallerier och en eventlokal med *escape games* – House of Tales.

Om John, Wieland och Münzenberg som aktiva kommunister deltog i det utsvävande nöjeslivet vet jag inte men flera i gänget gjorde det – och både George och Dix porträtterade depraverade Eldoradointeriörer och liknande med stor kraft; tusch och olja.

Grosz 1921, interiör från nöjeslokal. Arbetarna går till sina jobb, den förmenta överklassen festar, hånglar och spyr. Själv fick jag en mycket snarlik blyertsteckning av Peter Dahl 1977, hänger för närvarande i köket.

John hade många uppdrag. Vid sidan av Malik gjorde han både teaterdekor och *KPD*-propaganda, det senare i form av bland annat den politiska satirtidningen *Der Rote Knüppel* på vars omslag – nr 5 inför valet 1924 – George avbildade Tyskland som en fet gris. Här fanns också illustrationer av Rudolf Schlichter, medan John stod för typografin.

Schlichters bror Max hade en restaurant på Martin-Luther-Strasse i Schöneberg, och där hängde förutom John och George många från den kulturella scenen: Döblin, Rowohlt, Kisch, Fallada, Brecht och Tucholsky. Den senare var under ett halvt år redaktör för veckotidskriften *die Weltbühne* (1926-27), varefter pacifisten och skribenten Carl von Ossietzky tog över.

I samband med en förbjuden *KPD*-demonstration första maj 1929 blev John misshandlad sedan han kallat en polis för ett svin, när den socialdemokratiska polispresidenten Karl Zörgiebel lät sina dödspatruller attackera demonstranterna och mörda trettio tre personer vid den konfrontation som kallas *Blutmai*. Därefter förbjöds *Rot Front*-rörelsen som grundades 1924.

Den tjugofjärde oktober 1929 kraschade börsen i New York, vilket för Tysklands del kom att leda till konkurser och arbetslöshet – gagnade samtidigt både kommunistpartiet och nazisterna.

1930 knöts John som omslagsmakare och illustratör till Münzenberg och *AIZ*, sedan han avböjt feta erbjudanden från reklambranschen. Han debuterade i nr 6 i februari med ett montage som kritiserade borgarpressen; ofta kallad "kålhuvudsbilden".

1931-32 varvade John *AIZ* med undervisning i fotomontage för Röda armésoldater i Sovjet under knappt ett år. Han reste i Kaukasus och till Baku och Odessa, träffade Lilja Brik och Alexander Rodchenko, och ställde ut trehundra arbeten i Moskva. Han bodde då hos författaren och medarbetaren i *Pravda* Sergei Tretyakov, som vidare skrev en liten bok på ryska om "Dzhon Khartfil'd Foto-Monter"; utgiven 1931. Medan Hitler och hans anhang – *die SA-Rabauken* – vann alltmer terräng i Tyskland,

vrålade och spöade judar på gatorna. Till att börja med.

Det fanns flera återkommande teman i Johns bildskapande: anti-kapitalism, kritik av den "socialfascistiska" tyska socialdemokratien (*SPD*), antinazism och antimilitarism. Allt ideologiskt genom-syrat.

John skissade först med blyerts. Han sökte bilder i olika publikationer och beställde fotografier; han fotograferade med få undantag själv. Han klippte och klistrade, och gjorde med hjälp av skickliga medarbetare som ungraren János Reismann (1905-1976) och tjecken Vladimír Hnízdo (1906-1983) en synnerligen noggrann retusch kring skarvar och infogade textrader. Följt av mellanavdrag och nya förlagor som kemiskt överfördes i omgångar som positiv till kopparplåtar inför tryckningen. Och åtskilliga gjordes för att publiceras i *AIZ* med en upplaga runt en halv miljon i veckan (1932), inte som enskilda solitärer för avsalu.

De antinazistiska montagen var effektiva med slagkraftiga texter som var lätta för läsarna att ta till sig, blodigt allvar blandat med en liten portion vass humor: Hitler får sedelbuntar från storfinansen, stålgiganten Thyssen med Hitler som sprattelgubbe, röntgenbild av övermänniskan Hitler som "slukar guld – pratar strunt", den blivande rikministern Hermann Göring framställs som galen bödel vid det brinnande riksdagshuset, hakkorsen dryper av blod, bokbålen skapar ljus, fredsduvan spetsas på en bajonett, kranier och bomber ströslar landskapet, en militär avbildas på ett frimärke med den påhittade valören femtusen döda, och så vidare.

Sammantaget ett mycket förnämligt hantverk långt innan photoshop och andra bildbehandlingsprogram ens var påtänkta.

Att morfinisten Göring både hade goda relationer med det svenska kungahuset och högern, och att han premierades med storkorset av den svenska svärdsorden i februari 1939, förtjänar att påpekas. Liksom att han var gift med en svensk friherrinna. Från Sörmland.

Johns första omslagsbild i England, ursprungligen publicerad 1932 och därefter återpublicerad hösten 1939

1934

1932

Kort före Hitlers lagliga *Machtübernahme* och utnämmande till rikskansler den trettionde januari 1933 emigrerade George – som var en stor Amerikabeundrare – med familjen till New York där han fick arbete som lärare. Han hade fram till flytten sin ateljé i ett trädgårdshus på Nassauischer Strasse 4 och bodde på den närbelägna Hohenzollerndamm 201, följt av flytt 1928 till Trautenaustrasse 12 (båda husen finns kvar). Ateljén behöll han fram till avfärden 1933.

En månad senare flydde Münzenberg och hans hustru till Paris, och den femte mars attackerade nazisterna hans kontor på Wilhelmstrasse, varefter flera i kretsen hastigt reste till Prag. Som så många andra i Tyskland hotade antinazister.

I april 1933 bildades både den centrala polismyndigheten *Gestapa* och den hemliga statspolisen *Gestapo*, och då var Münzenbergs bostadsadress på In den Zelten struken ur adressböckerna. Så ock hans *Neue Deutsche Verlag* på Wilhelmstrasse 48, dock ej Arbetarhjälpen i samma hus.

Münzenberg och hans kompanjoner kunde tacka sin lyckliga stjärna för att de hann ut i tid, för nu var hela Wilhelmstrasseområdet nazifierat, eller på god väg att bli. När byggnader bytte både funktion och namn – och nya tillkom. Vilket kort och summariskt kan beskrivas så här.

Här låg först och främst det gamla Rikskansliet, tvärs över gatan från Wilhelmplatz. 1933 flyttade Goebbels *Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda* in i ordenshuset Palais Leopold från 1738 på nordsidan av Wilhelmplatz, och samma år tog nazisterna över det närbelägna höghuset Europahaus från 1926. Sedan kom "nya" SA till Borsigpalatset, varefter Göring byggde sitt gigantiska Riksluftfartsministerium med drygt tvåtusen rum. Medan hela den samlade polismakten (*Gestapo*, *SS*, *SD*, osv) efter en tid huserade i det just konkursade Hotel Prinz Albrecht, i före detta konsthantverksskolan, och i Prinz-Albrecht-Palais – alla i samma kvarter.

Samtidigt planerades för nya byggen, inklusive Hitlers utvidgade Nya Rikskansli som ritats av Albert Speer på tvärgatan Voßstrasse, vägg-i-vägg med det gamla; med tillhörande bunker inne på gården. Därmed hade Wilhelmstrasse och närliggande gator med sina ministerier och ämbetsverk blivit synonymt med *makt*. På sitt sätt en tysk motsvarighet till Kreml, eller Whitehall i London.

Hotel Prinz Albrecht. Mot slutet av 1920-talet använde Hitler det förnäma hotellet för sina möten, och här residerade senare Himmler vilket gjorde byggnaden med sina förhörssrum och tortyr-celler till Berlins mest fruktade adress – under en period dessutom granne med säkerhetstjänstens ledare Reinhard Heydrich och Ernst Kaltenbrunner. Hotellet förstördes nästan helt av en sprängbomb 1943, så även *SD*:s högkvarter Prinz-Albrecht-Palais, Hotel Kaiserhof (där *NSDAP* höll sina valmöten under början av trettio-talet) och Trefaldighetskyrkan, varpå gamla och nya Rikskansliet mötte samma öde mot slutet av kriget. De båda Albrechtruinerna revs av väst, de övriga av DDR, och i öst fick Wilhelmplatz namnet Thälmannplatz från 1950 till 1986. På Kaiserhofs tomt mot den demolerade kyrkan byggdes 1969-1975 Nordkoreas ambassad, och Wilhelmplatz är numera en del av Wilhelmstrasse.

Klockan fyra på morgonen den fjortonde april 1933 stormade och vandaliserade *SA* Johns ateljé/bostad på Potsdamer Strasse 118, där han var skriven som *Kunstmaler*.

Var hustrun Barbara befann sig just då vet jag inte men hon var bevisligen bosatt på samma adress, registrerad som *Schriftsteller*. Fast det fanns förmodligen alternativa visten, eftersom John var en eftersökt man – stod högt på polisens lista. Han hade uppenbarligen också tillgång till flera olika ateljéer, där de kunde hålla sig undan.

När uniformerna gick till attack satt John och arbetade med en illegal affisch åt det kommunistiska tryckeriet Peuvag som stod

KPD nära. Själv undkom han genom att hoppa från balkongen och gömma sig i sju timmar i en plåttunna, när nazisterna genomsökte alla skrymslen. Medan Wieland, som var ständigt hotad för sin utgivning, gömde sig hos Ernst Rowohlt på Passauer Strasse när han fick veta vad som hänt brodern – och ungefär samtidigt beslagtogs nazisterna fyrtiotusen böcker från Maliks lager. Varefter Wieland, hans hustru Gertrud (1902-1970) och sonen George (1925-2011) tog sig till Prag; oklart hur, eventuellt via Salzburg.

John – med skadad ankel – och Barbara fick hjälp av ett rött nätverk att ta sig till fots till Prag, där de förenades såväl med redaktionen som med brodern Wieland och hans familj. Barbara stannade dock bara en vecka och reste därefter vidare till Paris.

Då hade förlaget Malik hunnit publicera trehundrafemtio böcker i Berlin sedan starten. Varpå man fortsatte i fem år med utgivning i Prag och London.

I London trycktes till exempel Willi Bredels roman *Die Prüfung* (1934), den första bok som skrivits om ett nazistiskt koncentrationsläger. Den som ville veta vad som pågick hade alla möjligheter. Framförallt i Sverige där tyska var första främmande språk i skolan. 1934 kom också Gerhart Segers bok om koncentrationslägret Oranienburg ut i svensk översättning på Tidens Förlag.

Minns att Dachau öppnade redan den tjugoundra mars 1933, följt av femton andra läger. Minns också att Carl von Ossietzky dömdes för "landsförräderi", sattes i koncentrationsläger 1933 – och förbjöds att hämta sitt fredspris i Oslo 1935, varefter han avled under polisbevakning tre år senare. Samtidigt som tusentals judiska tjänstemän och lärare fick sparken i Tyskland. Men härom pratades föga i Sverige, vars tyska blivande kungamoder Sibylla († 1972) – som 1932 fick namnge en svensk varmkorv – och hennes make arvfursten var svårt anstuckna. Liksom stora delar av borgerligheten.

Minns också att sibyllans far hertig Karl Edvard († 1954) var en

av Hitlers främsta stödjare. Uttalanden som "vi visste inte" är och förblir nonsens. Oavsett från vems läppar orden föll och faller. Det var ju faktiskt bara för de svenskar som besökte Tyskland att läsa på skyltarna från våren 1933 och framåt: *kauf nicht bei Juden*, osv. Eller bläddra i judehatiska tidningar som *Völkischer Beobachter* (partiorgan sedan 1920) och den ännu grövre veckotidningen *Der Stürmer* (grundad 1923). I den kunde man bland annat berätta på förstasidan i ett majnummer 1934 att judar ritualmördade kristna tyska barn och stal deras blod, använde det i kulten.

Inte ens svenska UD brydde sig om diplomaten Göran von Otters avslöjande rapport från augusti 1942 om massmorden i utrotningslägret Belzec (i dagens Polen). Där dödades minst fyrahundratrettiotusen judar. Men i Sverige gällde blå-gula skygg-lappar, till stöd för industri och näringsliv.

Endast de svenska kommunisterna var helt rumsrena visavi nazisterna. Så ock ett antal intellektuella, huvudsakligen radikala socialdemokrater och liberaler.

Dessutom upprättades på våren 1944 Auschwitzprotokollet – om gaskamrar och krematorier – baserat på uppgifter från Rudolf Vrba och Alfréd Wetzler som lyckats fly från dödslägret. Protokollet spreds omedelbart till flera judiska organisationer och till regeringarna i England och USA. Alltså visste man att förintelsen pågick. Men ingrep inte.

Det nazistiska greppet hårdnade och en av de oliktankande som hotades var Magnus Hirschfeld. Han inledde då en föreläsningsturné till bland annat USA och Kina, där han träffade älskare nummer två, den blivande läkaren Li Shiu Tong i Shanghai 1931.

Den sjätte maj 1933 slog nazistiska studenter sönder Hirschfelds institut med tjugotusen böcker och trettiofemtusen bilder i biblioteket men då hade han redan hunnit sätta sig i säkerhet i Frankrike, levde i ett *ménage à trois* med Giese (självmod 1938 i Brno) och Li (död i Vancouver 1993). Självt avled han i Nice 1935.

I Tyskland hade nazisterna samtidigt börjat bekämpa arbetslösheten med vägbyggen och andra offentliga projekt som skulle ena folket – tillskynda landets styre. Följt av militärindustri, och "folkbilen" (Volkswagen) 1938; ritad av nazisten Ferdinand Porsche.

Den ekonomiska återhämtningen var ett faktum. De ignoranta massorna jublade, skrek *Sieg heil*.

1935 kom de så kallade Nürnberglagarna som kraftigt gjorde åtskillnad mellan judar och icke-judar och förbjöd "blandäktenskap"; i Sverige med accept från kyrkan.

DÅTID: EXIL

Prag. *AIZ* redaktion var nu inrymd i en lägenhet på Letohradská 32 och det första numret kom ut redan den tjugofemte mars 1933. Med kraftigt decimerad upplaga. På framsidan smattrar röda flaggor över textraderna *DER TAG WIRD KOMMEN: Aus den Mauern der blutigen Kerker wird sie aufstehen, unsere zerfetzte und erniedrigte, UNSERE HEILIGE ROTE FAHNE!*

Det första omslag som John ritade i Prag pryddes *AIZ* nr 18 den tionde maj 1933 och visar hur Goebbels bränner böcker utanför Riksdagshuset – inkluderande verk av den tjeckisk-judiske journalisten och kommunisten Egon Erwin Kisch (utvisad 1933), Stefan Zweig, Karl Marx *Kapitalet*, och den till Schweiz exilerade Erich Maria Remarques *På västfronten intet nytt*.

Omslaget var en visionär bild, eftersom det famösa bokbålet på Opernplatz ännu inte ägt rum när montaget gjordes – det brann dock samma dag som detta nummer av *AIZ* kom ut! Då brändes omkring tjugotusen böcker, bland dem den samhällskritiska *Deutschland, Deutschland über alles* av Kurt Tucholsky från 1929, illustrerad med omkring hundra fotomontage av John och utgiven av Münzenberg.

1934 berövades John och Wieland sina tyska medborgarskap, och i Prag rullade pressarna. Nu gav man också ut exiltidskriften *Neue Deutsche Blätter* under förlagsnamnet *Faust-Verlag* med bland andra den radikala författarinnan Anna Seghers i redaktionen.

Det blev vidare flera utställningar. I Prag 1934 och 1936/37 förorsakade Johns fotomontage och karikatyrer en smärre diplomatisk kris mellan Tyskland och Tjeckoslovakien, och våren 1935 visade han hundrafemtio fotomontage i Paris; i stadens nya offentliga kulturhus på rue de Navarin i nionde arrondissementet.

John stannade ett halvt år i Paris, träffade också hustrun Barbara som senare utvandrade till Argentina.

1936 kom Johns son Tom till Prag från Rotterdam, oklart hur, för att bo hos fadern som han avgudade. Nu gjorde John också ett nytt Thälmannmontage försett med texten "Freden sitter i fängelse med Thälmann" – stalinist, gripen i mars 1933 och mördad på Hitlers order 1944 i Buchenwald efter elva år i isoleringscell.

1936 bytte *AIZ* av politiska skäl – den var ju förbjuden i Tyskland – namn till *Volks-Illustrierte* ledd av skriftställaren FC Weiskopf och fotomontören tillika aktivisten Hermann Leupold, och nu flyttade redaktionen till en större lägenhet på Skuherského 3a. Samtidigt gjorde John flera anti-Francomontage. Varpå de sista fyra numren av tidskriften publicerades i Paris 1938. Samma höst trappades barbariet upp i Tyskland när Kristallnatten gav eko; med vandaliseringar, mord och massdeportationer.

Men då promenerade John fredad på Prags gator, mellan det lilla hyresrummet i Dejvicekvarteret och redaktionen, med en ledsen men sällskapssjuk sköldpadda i rockfickan. Vad sonen Tom gjorde om dagarna har jag inte lyckats utröna.

Kurt Tucholsky – judisk vänsterorienterad satiriker och pacifist med en rad pseudonymer, känd för bland annat den straffbara repliken *Soldaten sind Mörder*, lämnade Tyskland redan 1930 och bosatte sig nära Göteborg där han tog livet av sig fem år senare; sannolikt med en överdos av sömnmedel. Han begravdes påföljande år i Mariefred, hade då även skrivit en kort kärlekssaga som utspelade sig på slottet Gripsholm.

För Willi Münzenberg fortsatte den franska exilen och resandet. Han var portförbjuden i England, besökte USA, skrev och gav ut, och lierade sig med antinazistiska och senare med antistalinistiska grupper i Paris.

Även Babette var djupt involverad i förlagsbranschen, bland annat med *Éditions du Carrefour* och *Universum-Bücherei*. Som

utgav omkring tjugofem antinazistiska så kallade brunböcker, bland dem ett uppmärksammat verk om riksdagshusbranden – illustrerat av John.

1936 gick Münzenberg ur *KPD*. Han var nu illa sedd av Stalin och av de blivande östtyska ledarna Walter Ulbricht och Wilhelm Pieck som då uppehöll sig i Moskva – intrigerande för att försöka bli kvitt Münzenberg.

1938 startade han tidningen *Die Zukunft* i Paris tillsammans med den flyktade ungersk-judiske författaren Arthur Koestler (1905-1983) som han lärt känna i Berlin, där han var ställföreträdande chefredaktör och utrikeskorrespondent för tidningen *B.Z. am Mittag* – med omfattande resor i Sovjet i bagaget. Dessutom hade han suttit fängslad några månader i Sevilla under spanska inbördeskriget 1937, dömd till döden och därefter utväxlad. Det var ungefär samtidigt som Münzenberg organiserade hjälpaktioner till båtнад för de som drabbades av Franco; med grafiskt stöd av John i form av fotomonterade illustrationer.

Den tyska Rikskulturkammaren slog hårt. Efter bokbålet 1933 förbjöds så kallad negermusik 1935, och 1937 förklarades verk av ett stort antal konstnärer för *entartet*, avvikande eller degenererade; bland dem Grosz och Dix. Jämte hela den dadaistiska rörelsen.

1938 lämnade Koestler *KPD*, även han på kollisionskurs med Stalin. Koestler placerades senare i det franska interneringslägret Le Vernet och tog sig till England, där han demaskerade Stalin och hans regim i boken *Darkness at Noon* (1940).

I juni 1940, när tyska kängor närmade sig Paris, flydde Münzenberg till södra Frankrike där han greps och internerades i Isère, varifrån han rymde – för att dö ett par veckor senare under oklara former i Montagne nära Saint-Marcellin (sannolikt den tjugoförsta juni). Hans anfrätta kropp påträffades i oktober samma år av några franska jägare. Ungefär samtidigt hade två antijudiska filmer premiär i Berlin: Veit Harlans *Jud Süß* och Fritz Hiplers *Der Ewige Jud*.

I oktober 1938 lyckades John och Wieland, med stöd av Ernest Hemingways fru Martha Gellhorn, få tjeckiska pass och flög i december via Strasbourg till Croydon i England. Med på flykten var också Wielands fru och brödernas båda söner.

Då hade John sammanlagt skapat 239 hårt satiriska omslag till *AIZ* mellan 1930 och 1938; jämte bilder till ett flertal andra tidskrifter som sportbladet *Die Arena*, *Die Rote Fahne*, *Der rote Stern*, *Das Neue Russland* och *Young Guard*. Plus en mängd illustrationer, olika Thälmannplakat och *KPD*:s legendariska valaffisch *5 Finger hat die Hand*, alluderande på partiets "lista fem" vid delstatsvalet i maj 1928, för vilken han själv fotograferade flera hundra (!) slitna arbetarhänder innan han "träffade rätt" visuellt. I maj 1938 gjorde han även ett mycket detaljrikt protestmontage med titeln "Kina, jätten vaknar, bäva inkräktare!" mot Japans ockupation av landet, publicerat i *Volks-Illustrierte*.

Den femtonde mars 1939, föregånget av den tysk-etniska "sudetfrågan", gick *Wehrmacht* in i Prag och krossade den tjeckiska demokratin. Samtidigt fick John sina första politiska fotomontage publicerade i de engelska tidskrifterna *Lilliput* och *Reynolds News*. För att direkt efter det tyskstartade andra världskrigets utbrott pryda omslaget på *Picture Post* (1939-09-09) med en sju år gammal *AIZ*-bild föreställande *Kaiser Adolf*. Ursprungligen med texten "jag leder er till en underbar konkurs".

Picture Post med en veckoupplaga på 1,7 miljoner var en pionjär inom fotojournalistiken och anses vara Englands motsvarighet till amerikanska *Life*.

*John (t v) och Wieland i London 1939 –
innan Wieland tvingades lämna landet.*

John och Tutti i Blackwater i Hampshire, femtio kilometer från London, 1947.

När John fick sitt brittiska *registration card* som Helmut Herzfeld på våren 1939 stod han fortfarande som gift med Barbara. De hade brevkontakt hela tiden men den formella skilsmässan genomfördes först 1952.

Under åren i London bodde John, som även varit internerad en tid, först på Downshire Hill 47 i Hampstead (sedan 2004 med officiell minnesskylt på fasaden), därefter på Jackson's Lane 1 i Highgate. Han var dessutom med och grundade *Free German League of Culture* 1938; tillsammans med konstnären/skribenten Fred Uhlman och ett femtiotal andra tyskspråkiga exilkonstnärer.

Inledningsvis bodde sonen Tom, som då gick i typografilära, tillsammans med honom.

John var hela tiden, trots knackiga kunskaper i engelska, grafiskt verksam – gjorde omslag åt det ryskorienterade förlaget *Lindsay Drummond* och därefter åt *Penguin Books*, ständigt bevakad av *MI5*, *MI6* och *Metropolitan Police*; med avlyssnad telefon.

I London träffade John också sin blivande och tredje hustru, den affärsanställda tyskan Gertrud "Tutti" Fietz (1910-1983).

Wieland, hustrun Gertrud och sonen George fick inga uppehållstillstånd i England och fortsatte från London till New York 1939.

Wieland levde under mycket knappa förhållanden och försörjde sig med udda brödfödejobb men lyckades 1944 med hjälp av en grupp exilerade författare starta förlaget *Aurora* för tyskspråkig litteratur i ganska små upplagor, gav sammanlagt ut tolv titlar: Brecht, Bruckner, Graf, Bloch, Döblin, Feuchtwanger, med flera. Varefter han tre år senare lade ner både *Aurora* och *Malik*.

Han återvände med Gertrud till östra Tyskland 1949 och fick en professur i litteratur i Leipzig men var precis som brodern periodvis illa sedd av regimen för sina västkontakter. Han skrev hela tiden, allt sedan debuten på det egna förlaget med *Schutzhaft* (1919), följt av *Tragigrotesken der Nacht. Träume* året efter, den

senare illustrerad av George, jämte ett antal berättelser och dikter.

1949 kom minnesboken *Immergrün. Merkwürdige Erlebnisse und Erfahrungen eines fröhlichen Waisenknaben* (Aufbau Verlag) och 1962 *John Heartfield – Leben und Werk* (Verlag der Künste). Mellan 1952-62 gav Wieland även ut Tolstoys samlade verk i fjorton band. Dessutom översatte han från engelska till tyska, bland annat Harriet Beecher Stowes klassiker *Uncle Tom's Cabin* från 1852; nyöversättning – *Onkel Toms Hütte* – med efterskrift och utgiven av det ungdomsorienterade *Verlag Neues Leben* i Östberlin 1952.

Sonen, som nu kallade sig George Wyland, stannade kvar i New York. Han gifte sig och ägnade sig bland annat åt professionell konstakning.

1968 flyttade han till Zürich där han arbetade med journalistik och reklam, skrev boken *Glück gehabt. Erinnerungen* (2003), och levde tillbakadraget livet ut.

Johns son Tom reste en hel del i Europa. Han utvandrade till USA efter tiden i Prag och London, gifte sig och startade ett företag.

1941, efter den japanska attacken mot Pearl Harbor, tog han värvning i den amerikanska armén. Som flerspråkig skickades han till Italien med uppgift att förhöra tyska krigsfångar, och under tiden ruinerade hans affärspartner i Amerika honom, och hustrun tog ut skilsmässa.

När den liguriska staden Sestri Levante skulle befrias träffade han sin blivande fru, den lokala partisanen Lina. Efter kriget for paret till England, där Lina födde sonen Malik (!) som dock dog i lunginflammation efter en kort tid. Varpå Tom och Lina fortsatte till USA. Han arbetade som typograf, de slog sig ned i Queens i New York, och där föddes barnen Catherine och John Joseph.

Professor John J som driver en Heartfieldsajt; och som jag brev-växlar med.

Historisk exkurs. Engelskt och amerikanskt flyg bombade Berlin under ett par år, varefter hon befriades av Röda armén i månads-skiftet april-maj 1945; vid en framryckning kantad av oräkneliga våldtäkter. Staden var då sargad efter bomber och slutstrider men att hela Berlin skulle ligga i ruiner är en kraftig överdrift.

Före kriget fanns det ungefär tvåhundra-tjugofemtusen hus i staden. Av dessa totalförstördes ungefär en tredjedel, medan den övriga bebyggelsen fick lätta skador eller stod kvar mer eller mindre intakt. Uppgifterna varierar dock något från källa till källa.

Tyskland blev efter kapitulationen 1945 delat i fyra ockupations-zoner enligt mötet i Jalta mellan Churchill, Roosevelt och Stalin några månader tidigare; följt av Potsdamkonferensen då ett allierat kontrollråd bildades tillsammans med en allierad *Kommandantur* i Berlin. Landets infrastruktur var i stora stycken sönderslagen, det rådde varubrist och ransoneringar, svarthandeln var omfattande.

Berlin delades på samma sätt i en amerikansk, brittisk, fransk och sovjetisk zon och här följdes den gamla stadsdelsindelningen, vilket gjorde att många gator klövs mellan öst och väst.

Friedrichstrasse är ett tydligt exempel. Gatan tillhörde sedan 1920 både *Bezirk*:en Kreuzberg och Mitte. Nu kom alltså halva gatan att ligga i Östberlin, sedan den skurits av och blivit gräns vid den punkt som 1961 gavs namnet Checkpoint Charlie. Medan trettio meter av Bösebrücke på Bornholmer Strasse, där muren öppnades på kvällen den nionde november 1989, låg (och ligger) i västliga Gesundbrunnen och resten i östliga Prenzlauer Berg.

Efter exilen i Moskva återvände Becher till Berlin som "kulturord-förande" i den sovjetiska zonen 1945, där han redan i augusti var med och grundade *Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands* på vars uppdrag bokförlaget *Aufbau* bildades. Han bosatte sig i en rekvirerad villa i Pankow. Den låg i ett område dit snart den politiska eliten flyttade, senare kallat Majakowskiring. Kort därefter skaffade han Fallada och hans nya hustru, den narko-

maniserade Ulla, en villa på Eisenmengerweg i grannskapet.

Becher gav Fallada skrivuppdrag och underlag från *Gestapo* till motståndsrromanen *Jeder stirbt für sich allein* samt ett förskott på sjuttiofemtusen riksmark. Som till stor del spenderades på morfin och sprit under de tjugosju dagar det tog för honom att skriva den bortåt åttahundra sidor tjocka boken. Följt av hospitalisering. Två månader senare var han död; av sömnmedelsförgiftning.

Romanen är baserad på en sann historia om ett gift par i Berlin som smädade *der gemeine Soldat* Hitler genom att sprida anonyma meddelanden; jagade av *Gestapo* och sedan avrättade i april 1943. Här finns för övrigt likheter med motståndsguppen *Die Weisse Rose* som spred motsvarande flygblad i München 1942-43.

Falladas roman utgavs postumt 1947 – av just *Aufbau* på Französische Strasse 32 i Östberlin; huset finns kvar, förlaget flyttat.

1949 skrev Becher texten till DDR:s deskriptivt sakliga nationalhymn, kliniskt fri från den obsoleta BRD:retoriken med sitt *über alles in der Welt*, och 1954 blev han landets förste kulturminister.

1960 rullade flyttlassen från Majakowskiring till Waldsiedlung nära Wandlitz tjugo kilometer nordost om Berlin, där myndigheterna upprättade ett hårdbevakat och exklusivt bostadsområde för landets ledning. Med täcknamnet viltforskningsområde.

I den sovjetiska zonen omvandlades *KPD* och lokala *SPD*-grupper till *SED* (Socialistiska enhetspartiet) i april 1946. I Västtyskland satt *KPD* i förbundsdagen 1949-53 men förbjöds 1956; är så alltså jämt i dagens BRD. Till skillnad från *AfD*, *Pegida* och högerextrema *NPD* som 2011 slogs ihop med det likaså extrema *DVU*.

Kort efter kriget påbörjades också väldiga folkomflyttningar när omkring femton miljoner tyskar tvingades lämna Ostpreussen och områdena strax öster om Oder/Neisse – idag Polen – för ett liv i "egentliga Tyskland". Medan Sovjetmakten demonterade fabriker, beslagtog och lät "omfördela" egendom i östra Tyskland.

I juni 1948 avskaffade de västallierade ensidigt riksmarken och

införde D-mark, tryckta i USA. Samtidigt fanns mängder inflationsdrivande och snart värdelösa riksmark i den sovjetiska zonen. Ryssarna protesterade, lämnade kontrollrådet och bemötte med klistermärkesförsedda riksmark, skapade kort därefter sina egna Ostmark. Nu påbörjades också förstatligandet av företag i öst.

I den kaotiska situation som uppstod blockerade Sovjet alla väg- och vattenburna varutransporter till Västberlin fram till maj 1949, sannolikt för att förmå västmakterna att lämna staden. USA skapade då en luftbro och flög in närmare trehundra tusen flygplanslaster med förnödenheter till Tempelhof; jämte Gatow och Tegel. Varpå efterkrigstidens politiska spänningar gjorde att två tyska stater bildades, knutna till varsitt maktblock: den tjugotredje maj 1949 grundades Förbundsrepubliken Tyskland i de västliga ockupationszonerna, medan den sovjetiska zonen i öst – benämnd *SBZ* (*Sowjetische Besatzungszone*) – blev Tyska demokratiska republiken den sjunde oktober samma år. Därmed hade det kalla kriget blivit en realitet.

Berlin skulle rensas från *Schutt und Asche* och i det arbetet deltog fler kvinnor (*Trümmerfrauen*) än män, ofta under tvång, och för en låg dagpenning och livsmedelskuponger.

Matransonerna var otillräckliga för alla de två-tre åren närmast efter kriget, typ tvåhundra gram bröd om dagen plus fyra hekto kött och tolv kilo potatis i månaden.

En vuxen månadsranson kostade omkring femton mark. Alltså krävdes kompletteringar för skyhöga priser på den svarta marknaden – ofta upp till hundra gånger mer än före kriget. De som hade något att sälja eller byta mot mat gjorde det: antikviteter-smycken-klockor-pälsar, och här var ockupationssoldaterna djupt inblandade. Eftersom de hade tillgång till militära förråd.

Den verkliga hårdvalutan var dock cigaretter, som kostade tio-femton riksmark per styck – kanske trettio euro idag. En månads-lön för en arbetare var då runt tvåhundra riksmark, vilket säger

mycket om tillståndet och prisbilden. Medan hela familjer var ute och letade bränsle för att värma sina utkylda bostäder: pinnar, grenar, brädbitar och tappade kolstycken.

De följande åren präglades av byggnation – i hela Berlin. I väst med amerikanska Marshallpengar som i hög grad också gynnade amerikansk industri (*Berliner Aufbauprogramm*). I öst av egen kraft och med stora frivilliga insatser (*Nationales Aufbauwerk*). Där särskilt Stalinallee i vardande och med Hermann Henselmann som huvudarkitekt skulle glänsa med sina ljusa, milt Meissenkaklade fasader och tornkrönte krokaner, sneglandes på de moskovitiska förebilder som heter De sju systrarna eller Stalin-skyskraporna: Сталинские высоты.

Även nu bytte gator och torg namn. I väst ströks Hitler redan 1945, och i öst raderades såväl Göring som alla Horst Wessel-adresser samma år. 1951 ändrades också det belastade namnet Eisenmengerweg till Majakowskiweg efter poeten (omdöpt 1994 till Rudolf-Ditzen-Weg efter Falladas riktiga namn). Följt av en lång rad andra namnbyten under de följande åren, huvudsakligen utifrån politiska parametrar. För att hylla personer som Nikolai Erastovitj Berzarin, Richard Sorge och Ho Chi Minh. Med flera.

Berzarin, generalöversten som anförde Röda armén till Berlin i slutet av april 1945: empatisk stadskommendant som kallade in skådespelare och öppnade teatrarna för att ge befolkningen litet avkoppling, död i en MC-olycka den sextonde juni samma år; mördad enligt många. Sorge, journalist och rysk spion, avrättad i Tokyo 1944. Ho Chi Minh, vietnamesisk ledare, död i Hanoi 1969. Gatan med hans namn döptes 1992 om till Weissenseer Weg.

Den tredje oktober 1990 återförenades de båda tyska staterna. Fram till murfallet hade då ungefär 3,5 miljoner östtyskar lämnat eller flytt från DDR. Medan omkring åttahundratusen västtyskar utvandrat till DDR – lockade av arbete, mycket låga hyror, dagis där man blott betalade för maten, fri utbildning, fri sjukvård osv.

DÅTID: DDR

John och Tutti stannade i London till augusti 1950, då de – med viss hjälp från Wieland – flyttade via Prag till en hyrd villa på Silbermannstrasse 7 i Leipzig. Varpå de gifte sig i mars 1952. John arbetade då med teaterdekor, omslag och grafisk form tillsammans med Wieland – hade dessutom tillgång till en studio i Berlin. I det hyreshus på Friedrichstrasse 129 som senare blev hans och Tuttis bostad.

I Östberlin pågick bygget av paradgatan Stalinallee med sina storskaliga "arbetarpalats". I mitten av maj 1953 höjde dock myndigheterna den så kallade arbetsnormen, och en månad senare demonstrerade byggarbetarna mot de försämrade villkoren.

Sovjetisk militär och östtysk folkpolis tillkallades, dödade minst femtiofem. Samtidigt spred sig protesterna i landet men slogs ner, varefter omkring femtonhundra demonstranter fängslades. Sju av dem dömdes till döden och avrättades, medan ryssarna ständrättsligt avrättade nitton personer. Dessutom skickades ett okänt antal till arbetsläger i Sibirien, vilket sammantaget givetvis spädde på det redan stora kommunisthatet i Västtyskland.

Veckorna efter våldet på Stalinallee döptes den mäktiga trafikleden "öst-väst-axeln" genom Västberlin om till Strasse des 17. Juni, en markering som storligen störde DDR:s ledning.

Tiden i England gjorde livet i DDR problematiskt för John. Han betraktades med oblida ögon eftersom han ansågs ha stannat kvar för länge i väst efter kriget, och det skulle dröja ungefär sex år innan han blev accepterad av det styrande socialistiska enhetspartiet (*SED*) och konstakademin – det senare efter propåer från Brecht och den tysk-judiske författaren Stefan Heym; följt av flytt till Östberlin 1957.

Efter att av hälsoskäl på inrådan av Brecht ha besökt det natur-sköna Waldsieversdorf, sex mil öster om lägenheten på Friedrichstrasse flera gånger lät John – efter två infarkter – arrendera en tomt och uppföra ett enkelt sommarhus, följt av garage och en liten timrad gäststuga, på Schwarzer Weg 12 vid sjön Grosser Däbersee 1957. För övrigt nära den då nyligen bortgångne vännen Brechts och hans hustru Helene Weigels villa vid Schermützelsee i det likaså vackra och rofyllda Buckow.

Waldsieversdorf var sedan tidigt 1900-tal en så kallad luftkurort med ett känt sanatorium, där bland annat författaren Hans Fallada med familj vistades 1933 efter ett av många nervsammanbrott.

I byn sågs John ofta "konversera den av de intellektuella hyllade arbetarklassen, promenera med sin tax, och svepa en pilsner på Konsumbaren".

I mitten på 1950-talet lättade situationen för John. Han och Tutti företog flera resor – bland annat 1956 och 1960 – till sonhustruns italienska hemtrakter tillsammans med de familjemedlemmar som bodde i väst, och som dessutom besökte dem i DDR.

Semesterresor till Italien med utresetillstånd från DDR! Det var knappast något som vanliga östtyska medborgare kunde göra; krävde särställning. Enligt uppgift stöttade sonen Tom sin far med pengar inför dessa västliga resor, eftersom möjligheterna för en östtysk medborgare att legalt komma över västvaluta var mycket begränsade.

För att motarbeta flykt och svarthandel ogiltigförklarade DDR i oktober 1957 alla sina sedlar sedan man i hemlighet tryckt nya, vilket skapade miljardförluster för västtyska banker och valuta-fifflare. Ulbricht jublade och de giriga bankirerna grät, kastade ut sina hundratusentals värdelösa sedlar på Ku'damm. Där folk bokstavligen vadade i östmark.

Samma år reste John och Tutti under tre månader till Peking med två konstnärer från akademien. De stannade i Moskva på

hemvägen. John hade utställningar, fick priser under de följande åren, och slutligen en professur i Östberlin 1960.

Våren 1959 återvände George Grosz från USA till Berlin. Han bosatte sig på Savignyplatz 5 i väst, för att en dryg månad senare efter en fyllerunda på konstnärskrogen Diener på Grollmannstrasse 47 ramla ner för trappan i sin bostad och slå ihjäl sig; både krogen och boningshuset finns kvar. Det senare med minnestavla.

Den trettonde augusti 1961 trappades det kalla kriget upp. Berlin klövs av den mur som "ingen hade för avsikt att bygga" – enligt Walter Ulbricht ett par månader tidigare, och västberlinarna kände sig *eingekekesselt*. Samtidigt stängdes sexton *U-* och *S-Bahnstationer* i Östberlin, alla på linjer med förbindelse till väst – blev så kallade spökstationer där inga tåg stannade.

Men murar var inget nytt i Berlin. Den första restes redan 1734 och revs omkring 1870, hög och bastant, bevakade portar, tegel och järngaller, och med samma funktion som efterföljaren: låsa in, kontrollera och hindra fanflykt. Men detta är inte allmänt känt i Sverige. En rest kan fortfarande ses på Hannoversche Strasse 9 i östra Berlin. Dessutom byggdes en liten kopia av den första muren 1987 på ett gammalt fundament vid Stresemannstrasse 65 i väst! Som om inte Ulbrichts betong skulle räcka. Fast det kan ju ha handlat om masochistisk galghumor...

Natten mellan den trettonde och fjortonde november 1961 påbörjades destaliniseringen av DDR: Stalinallee ströks ur namnfloran och återfick sitt gamla namn Frankfurter Allee, medan skänkeln fram till Alexanderplatz döptes om till Karl-Marx-Allee. Nu revs också den fem meter höga bronsstatyn av "Solen i våra liv", som Stalin kallades, under stort hemlighetsmakeri, smältes ned och förvandlades till små söta djur på gräsmattorna i Östberlins Zoo. Blott en stulen halv mustasch och ett likaså stulet öra överlevde

men det är en annan historia – som kan läsas i min bok *Berlin: Stalins öra. Berättelser från en gata* (2014); finns även på sajten www.las-en-bok.com

Stalin var förvisso officiellt utraderad men det massiva Sovjetberoendet skulle bestå ytterligare tjugoåttio år. Med tung militär närvaro och käcka flaggprydda slogans som "Evig vänskap med Sovjetunionen är våra livs hjärtslag".

Först den tjugosjunde augusti 1964 legaliserade DDR-myndigheterna både namnet John Heartfield och hustruns efternamn men då var han redan märkt av sjukdom.

Något år senare upprättade Tutti och John ett testamente enligt vilket de båda barnen Tom och Eva (gift Sondermeijer) av okända anledningar blev arvlösa. Vilket förvånade dem mycket.

I september 1967 visades Johns fotomontage på Moderna Museet i Stockholm, där han intervjuades av konstvetaren Bengt Dahlbäck.

John avled den tjugosjätte april 1968 i Östberlin; i sviterna av lunginflammation.

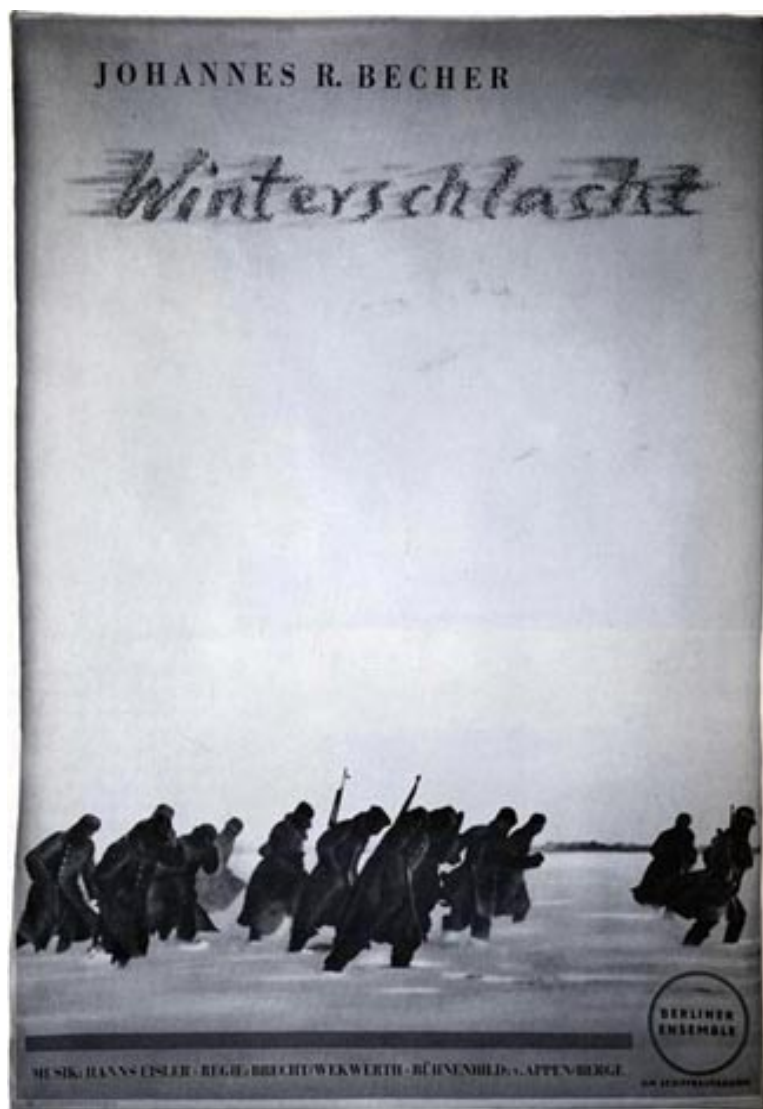
En planerad utställning i London fick då genomföras postumt med hustruns hjälp.

Johns samlade produktion uppgår till mer än sextusen arbeten, inklusive dekor och skisser; med mera. Merparten finns på Akademie der Künste i Berlin. De flesta av hans original från Prag är dock försvunna.

Johns andra fru Barbara avled 1970 i Buenos Aires där hon sedan länge drivit antikvariat.

Under 1970-talet kunde man se arbeten av John när DDR:s kulturcentrum anordnade samlingsutställningar i bland annat Uppsala, och våren 1979 följde en separatutställning på Kulturhuset i Stockholm; senare även på MoMA och Tate Modern.

Sonen Tom avled i New York 1991, och dottern Eva i Rotterdam 1994.

Johannes R. Becher samarbetade tidigt med John och det fortsatte under DDR-tiden, då John exempelvis gjorde affischen inför Berliner Ensembles uppsättning av Winterschlacht i januari 1955 – om reträtten från Stalingrad. Med text av Becher, i regi av Brecht och med musik av Hanns Eisler. Affischen finns i flera olika utgåvor. Då hade han redan gjort affischer till uppsättningar av Gerhart Hauptmann, Nikolaj Podgodin, Arno Holz och David Berg.

1956 skapade John ännu en Thälmannbild, försedd med den hyllande texten "Tysklands odödlige son". Helt i samklang med den officiella retoriken.

NUTID: BERLIN

Jag vandrar genom Berlin med anteckningsbok, karta och kamera, penna i bröstfickan, och kameran är givetvis analog; allt annat vore otänkbart.

Jag tror det är mitt åttionde besök i staden, har för länge sedan slutat räkna. Första gången var som barn med mina föräldrar flera år innan muren restes, när man kunde röra sig nästan helt obehindrat mellan öst och väst. På den tiden fanns det hundrafyrtiofem övergångar men man kunde också gå litet vid sidan av.

Folkpolisen brydde sig knappt, det var bara att traska på genom bråtiga tomter och över öppna ovårdade ytor med slyvegetation.

Från femtiotalet och framåt sålde alla västtyska banker illegala och utsmugglade DDR-mark öppet över disk för en bråkdel av den officiella kursen – för att destabilisera landets ekonomi, och den enligt DDR olagliga kommersen fortgick till årsskiftet 1989-90. Följt av ett storskaligt fifflande månaderna efter murfallet.

1961 restes muren med åtta hårt övervakade passager för olika resandekategorier i själva staden; plus transitpunkter vid den yttre gränsen mellan Västberlin och DDR – allt för att hindra en ekonomiskt förödande massutvandring. Däremot företog aldrig västmyndigheterna några kontroller av människor som kom från, eller skulle till, öst. Ty på den västra sidan var gränsen helt öppen.

1983 kom min första Berlinbok *Frihetens enklav*. Skrivandet fortsatte, jag läste om demonstrationerna 1989 och var på plats natten när den "antifascistiska skyddsvallen" rämnade, frös i den svarta kylan på Bornholmer Strasse. Följt av en bilfärd med min fru i april 1990 när gränsen blott fanns på papperet – men med trettio nya (!) tillfälliga milisbevakade gränsövergångar. Själva märkte vi inte ens att vi körde ut ur Östberlin vid Wollankstrasse. De sovjetiska trupperna skulle dock finnas kvar till augusti 1994, medan deras härläger tömdes; och världskartan ritades om.

Att det var suget efter västvaror som påskyndade murfallet för tjänar att påpekas. Den yngre generationen i DDR ville leva som sina jämnåriga i väst; lät trängtan efter amerikanska jeans – helst Levi's 501, baseballkepsar och häftig musik bli en första murbräcka. De östtyska "cowboybyxorna" – *blaue doppelgenähte Knappnahthosen* eller *Niethosen* – var en nödlösning från 1978. Det räckte inte med läderetikett i bälteslinningen och fantasifulla namn som Wisent, Boxer och Shanty; följt av stentvättade sk marmorjeans. Dessutom fick inte blåjeans bäras på dansställen.

Under murtiden dödade DDR:s uniformer minst hundrafyrtio människor som försökte fly till Västberlin, vilket spädde på motsättningarna mellan de båda staterna med sina diametralt motsatta ideologier. Varefter EU och USA ett par decennier senare skapade nya murar som dödade tusentals fattiga afrikaner, asiater och latin-amerikaner som likaså ville ta sig till ett bättre liv.

Jag tänker på bibelns metafor om grandet och bjälken. Berlinmuren var åt helvete. Men när väst reser motsvarande hinder förväntas vi ha förståelse, inse det påstått nödvändiga.

Johns boningar. Allt ska besökas, varje plats med anknytning till honom ska fotograferas, beskrivas. Frågorna finns där, självklart: vad har överlevt, vad har utraderats? Efter krig, bomber och schaktnmaskiner. Följt av renoveringar, nybyggnation och senare partiell saneringshysteri; plus gentrifiering och spekulationsekonomi. Det senare framförallt i öst. I en stad som allt sedan 1940-talet blivit ett veritabelt palimpsest.

Nyfikenheten porlar genom kroppen, det är snudd på nördigt. Men jag vill kunna stå där vid en viss adress och försöka ta in hur det en gång var. Väga dåtid mot pågående. För att senare sitta hemma i arbetsrummet med mina fotografier och anteckningar – och formulera en text.

Jag inleder med att söka Johns första kända adress i Berlin, följer hans egen kronologi. Drygt femtio år efter hans död.

Schöneberg. Ungefär här i hörnet Pallasstrasse-Gleditschstrasse, som då under några få år hette Neue Maassenstrasse, låg paret Herzfelds bostad i Berlin sedan de lämnat Schmargendorf omkring 1892. Idag är allt jämnat med marken och ersatt med en litet futuristisk och spretig sportanläggning invid Lilli-Henoch-Sporthalle (efter den judiska diskuskasterskan och sportkvinnan som deporterades och mördades i Riga 1942) och Spreewald-Grundschule från 1998 (Foto: C-J Charpentier 2019).

Fasanenstrasse 13, elegant med rikt smyckad fasad och skulptural innergård, var Johns och Wielands första egna bostad i Berlin. Huset byggdes 1889-90. Här bodde även skulptörerna Ernst Barlach och Ludwig Manzel (Foto: Karl-Rainer von Sehlen 2019).

Porten till Fasanenstrasse 13. Huset renoverades 1987, rymmer idag ett par ateljéer och konsthandel (Foto: Karl-Rainer von Sehlen 2019).

Kurfürstendamm 76. Här låg huset där John och Wieland bodde och arbetade från 1918 och några år framåt, varefter John flyttade till Katharinenstrasse, medan Wieland bodde kvar till 1933. Här i det dåvarande huset på Kurfürstendamm vistades även Elias Canetti sommaren 1928 då han arbetade med översättningar åt Wieland. I dagens moderna byggnad finns butiken SieMatic med köksinredningar, skönhetssalong, kontor och bostäder (Foto: C-J Charpentier 2019).

Köthener Strasse 38, fortfarande med konsertlokalen Meistersaal (t h). Fastigheten byggdes 1913 och här drev bröderna sitt förlag 1923-26. Byggnaden bombskadades svårt i november 1943 men renoverades 1975, låg då nära muren. Bottenvåningens fasad känns kantigt tillhuggen, medan de övre våningarna arkitektoniskt präglas av sentida nyklassicism. Mellan 1976 och 1991 härbärgade huset Hansa Tonstudio, där bland annat Bowie, U2 och Depeche Mode gjort inspelningar; idag event- och kulturlokal. I huset finns även den italienska restaurangen Caruso (!); info-skylt med historik på fasaden (Foto: C-J Charpentier 2019).

Liebknechthuset, byggt 1912, omdöpt under nazitiden till Horst-Wessel-Haus med polisstation och från 1935 det preussiska finansdepartementets "mark- och tomtregister" (Katasteramt) och senare ett SA-kontor. Skadat under slutstriderna och istandsatt med tillbyggd övervåning. Från 1950 hemvist för det marxist-leninistiska institutet, och idag die Linke:s partilokal. Adress: Kleine Alexanderstrasse 28 (Bilder från nätet, 1932 och 2010).

Passauer Strasse. Fram till 1933 låg förlaget Malik på gatans västra sida – i en byggnad som inte längre finns kvar men som hyste såväl bostäder som ytterligare ett par förlag, en bokhandel, ett bibliotek, damfrisörska och skrädderi. Hösten 2019 revs Malikhusets efterföljare, ett parkeringshus och Rückerts stora blomsterhandel bakom det grönskande trädet och med gångbro över gatan till KaDeWe. I ett av grannhusen till vänster låg Rowohlts förlag och bostad där Wieland gömde sig när nazisterna stormade Johns lägenhet, rymmer idag bostäder, textilbutiken Indigo och Brasserie Colette Tim Raue. Medan nr 4 är en kulturskyddad byggnad från 1896 med bostäder, ryska delikatesser, mode, ett par judiska institutioner och den ortodox-sefardiska synagogan Tiferet Israel från 2006. Notera den elegant böljande fasaden, nr 5-7, vid trädet (Foto: C-J Charpentier 2019).

Här vid Passauerhörnet mot Tauentzienstrasse – en gång Malik-kvarteret – rivs KaDeWe:s parkeringshus från 1966 för att ge plats åt ett underjordiskt garage för sexhundra bilar och hundra cyklar, och med en förbindande tunnel till varuhuset; krönt av ett höghus med butiker och kontor (Foto: C-J Charpentier 2019).

Katharinenstrasse 2. Ungefär här låg huset där John bodde från omkring 1922 och ett par år framåt (Foto: C-J Charpentier 2019).

Katharinenstrasse 2. Till detta kvarter flyttade John från Kurfürstendamm runt 1922. Huset var en av flera hyreskaserner med ungefär tjugofem lägenheter. Det överlevde kriget men revs i början av 1950-talet, varefter ytterligare byggnader revs i omgångar fram till omkring 1965 – bland dem nr 5 där Lasker-Schüler och Walden bott. På platsen, med stor gård, uppfördes en enkel byggnad helt utan estetiska kvaliteter. Den rymmer ett bilföretag med verkstad som representerar och servar Volkswagen och Maserati. Grannhuset nr 6 är sannolikt från tidigt 1900-tal.

1911 lämnade Lasker-Schüler kvarteret och inledde året efter ett förhållande med läkaren och diktaren Gottfried Benn. Hon var oftast penninglös, stöttades av vänner, och bodde mellan 1918 och 1933 på Hotel Sachsenhof på Motzstrasse, först i omgångar och därefter permanent från 1924 – allt tack vare en givmild familjere-lation. Hotellet hette inledningsvis Koschel med husnummer 78, idag nr 7; sedan några år med en anskrämligt karamellröd fasad.

Walden stannade på Katharinenstrasse till 1912 då han gifte sig med konstnärinnan Nell Roslund från Landskrona. Han blev snart Berlins tveklöst viktigaste gallerist och introduktör, tillika understödjare, av tyskt avantgarde. På hans galleri visades också Marc Chagalls första separatutställning i Tyskland 1914. Byggnaden med dåtida nummer 134 (ändrat omkr 1937 till 17) revs omkring 1963. Ungefär på denna plats ligger idag biografen CinemaxX.

Både Walden och Lasker-Schüler lärde känna den unge Wieland och sannolikt även hans broder på det populära konstnärs- och författarkaféet Café des Westens på Kurfürstendamm innan det stängde 1915. Därefter kanske de satt på Romanisches Café.

1991 pryddes det nuvarande låga bruna tegelhuset mot nummer 6 på Katharinenstrasse med en officiell minnesskylt över Walden och Lasker-Schüler. Men inte ett ord om att John Heartfield bott i en närliggande byggnad. Som ej heller finns kvar.

Unter den Linden 11 med dåtida numrering, idag nummer 55. På den här platsen låg i början av 1920-talet Willi Münzenbergs första kontor. I fastigheten fanns då även det sovjetiska konsulatet, flera juvelerare, företagskontor och en fotografförening. I grannhuset inrymdes den sovjetiska ambassaden: stängd 1941. Hela husraden bombades 1944 och återuppfördes på samma plats efter kriget; invigd 1952. Idag ryska ambassaden. Till vänster om fastigheten, vägg-i-vägg, låg fram till 2012 Aeroflots kontor (Foto: C-J Charpentier 2019).

Unter den Linden 56. Ungefär här, ett stycke in på Schadowstrasse till vänster på bilden och nära Mittelstrasse, låg Münzenbergs kontor. I de angränsande kvarteren ny- och ombyggs, och nu (2020) pågår bland annat bygget av Polens nya ambassad (Foto: Jörg Zägel, från nätet).

Topografisk exkurs. Hörnet Unter den Linden - Schadowstrasse beskriver en intressant och för Berlins topografi typisk historia.

Ungefär vid den norra delen av huset på bilden – mot Mittelstrasse – låg Münzenbergs förlag och Arbetarhjälpen 1924-27.

Idag ligger här fyra sammanfogade stora byggnader runt en grön rektangulär innergård. Under DDR-tiden var detta hus säte för *Kammer für Aussenhandel*. Komplexet uppfördes 1963-65, byggdes om och höjdes med en våning 1993-1995. 2017 döptes fastigheten till *Otto-Wels-Haus* efter en flyktad socialdemokratisk politiker, rymmer numera bland annat kontor för *Bundestag*. I samma hörnhus fanns mellan 1985 och 1994 även Café Egon Erwin Kisch – då med det förvirrande husnumret 60; idag nr 56.

Schadowstrasse fick sitt namn efter skulptören som gjorde det ursprungliga fyrspann som krönte Brandenburger Tor 1793; skadat under kriget och ersatt av en kopia 1958. På gatan finns också kulturhuset *Schadowhaus* från 1804, fint renoverat 2013, och med *Bundestags* konstsamling.

På det västra hörnet mot Unter den Linden (dåtida nr 68a, nu motsvarande nr 62-64) låg mellan 1869 och 1910 zoologen Alfred Brehms akvarium, som även förevisade apor. I samma hus öppnade restaurant Hiller 1886 och Hotel Minerva 1891. Huset bombades och revs, varefter textilföretaget Wiratex uppförde sitt tjugotvå meter höga kontorshus på platsen 1962-64, ritat av Peter Senf och med höjden reglerad i ett gammalt kejserligt dekret. Här fanns också fordonskonglomeratet IFA:s utställningslokal.

Mellan 2010 och 2019 var fastigheten säte för *Forum Willy Brandt*, och i augusti 2019 påbörjades rivning av nr 62-68, följt av planerad nybyggnation av komplexet *Elisabeth-Selbert-Haus* efter den socialdemokratiska jämställdhetsaktivisten; avliden i BRD 1986. Fastigheten kommer att användas av *Bundestag* och Willy Brandtstiftelsen; byggstart första halvåret 2021. Västerut i samma husrad ligger slutligen sedan 2008 Madame Tussauds vaxkabinett (nr 74), och ungerska ambassaden (nr 76).

Wilhelmstrasse 48. Här låg Münzenbergs kontor när John inledde samarbetet 1930. Kvarteret bombades mot slutet av kriget och återuppstod under DDR-tiden som ett Plattenbau. Dagens nr 48 är sammanbyggt med hörnhuset Mohrenstrasse 67, rymmer snabbköpet HIT, bostäder och Call-a-Pizza. Det ljusa huset i fonden, nr 49, är en överlevare från 1934 – numera entrén till ministeriet för Arbeit und Soziales. Detta hus var under nazitiden kopplat till Palais Leopold, där Goebbels etablerade sitt propagandaministerium som senare expanderade till grannarna Hofbeamtenhaus från 1883 och Kleisthaus från 1912. Av dessa finns bland annat det återställda bankhörnet mot Mohrenstrasse och Kleisthaus på Mauerstrasse kvar (Foto: C-J Charpentier 2019).

Wilhelmstrasse med Ulrich Klages skulpturala hyllning från 2011 av den mördade motståndsmannen och snickaren Georg Elser, som redan den åttonde november 1939 försökte döda Hitler i München. Verket föregicks av en snål och avvisande hållning från myndigheterna som helst inte ville minnas Elser eftersom han var kommunist (Foto: C-J Charpentier 2019).

*Potsdamer Strasse: ungefär här låg Johns bostad fram till 1933
(Foto: C-J Charpentier 2019).*

Potsdamer Strasse 118 var Johns sista adress i Berlin före flykten 1933. Bilden på föregående sida visar ungefär var nummer 118 låg. Det bytte nummer till 65 redan 1936, bombades mot slutet av kriget. Två av grannhusen, båda från 1800-talet, till höger mot Lützow (idag hotell respektive bland annat Filipino Streetfood, hamburgeriet Florya och bostäder) överlevde dock och är snyggt istandsatta. Och på hörnet ett kort stycke därifrån huserade gigolos och knarkhandlare på dåtidens Café Karlsbad.

Omkring sjuhundrafemtio meter norr om Johns hus låg för övrigt Herwarth Waldens galleri – med dåtida adress Potsdamer Strasse 134b; rivet och motsvaras idag av ungefär nr 21.

Dagens 118 ligger femhundra meter längre söderut, även det en överlevare, hade på Johns tid nummer 46. Vilket visar hur svårt det är att spåra gamla husnummer i dagens Berlin.

Byggnadskomplexet på bilden uppfördes 1970 – idag med bostäder, studentlägenheter, kommers, konstgalleri, sexrådgivning och migrations- och integrationskontor. Högsta husdelen är femton våningar.

Synagogan på gården undkom genom sitt undanskymda läge kristallnatt och pogromer, bombades däremot sönder och samman av de västallierade. Resterna revs 1954, på platsen finns idag ett ställverk.

Friedrichstrasse 129 i östra Berlins tidigare hugenotkvarter – här disponerade John en studio redan före flytten från Leipzig, och här bodde John och Tutti i uppgång d från 1957 och framåt. Det ursprungliga mycket stora huskomplexet från 1925 bestod av flera byggnader som bombades svårt 1943-45, följt av partiell rivning, renovering av vissa delar och etappvis om- och nybyggnation mellan 1950 och 2018. Under en period bodde även Wieland i huset. Idag finns här italiensk restaurang, leksaksaffär och bostäder (Foto: C-J Charpentier 2019).

Johns sommarhus i Waldsieversdorf – en ombyggd Wehrmacht-barack med takterrass och veranda. Efter Tuttis död 1983 tillföll huset DDR:s konstakademi som ferieviste för medarbetarna, för att efter 1990 stå oanvänt under närmare tjugo år. Följt av en totalrenovering våren 2010 då byggnaden återställdes till sitt ursprungliga skick, kompletterat med utställning. Dock medger tyvärr inte reglerna för kulturskydd att man installerar elvärme, vilket gör huset svalt och fuktigt – men eldstad finns. I den gamla skolan i byn visas vidare sedan 2003 en permanent exposé med ett tjug av Heartfields montage, åtskilliga bokomslag och en teatergestaltning (Foto: C-J Charpentier 2018).

1974 flyttade Wieland till Woelckpromenade 5 i Munizipalviertel i den östberlinska stadsdelen Weissensee – ett lugnt kvarter med tegelhus från tidigt 1900-tal. 1968 blev han hedersmedborgare i Berlin. En officiell minnesskylt pryder fasaden. Wieland avled i sin bostad 1988. Sitt efternamn ändrade han redan 1914 till Herzfelde, adderade ett finalt e (Foto: C-J Charpentier 2019).

1971 hedrades John med ett frimärke i DDR – dock utan angivet dödsår vilket är remarkabelt, och 1986 fick han en bostadsgata i östliga Hellersdorf uppkallad efter sig. Men någon officiell minnesskylt gavs han aldrig – allra minst i den återuppståndna huvudstad där man helst vill glömma många av de kommunister som stod för merparten av motståndet mot nazismen.

Politisk exkurs. Efter *die Wende* strök det nya styret minst femtio kommunister ur den östberlinska gatufloren, personer som Lenin, Dimitrov, Pieck, Grotewohl, Bredel och Becher och ersatte dem med militärer, adel och kungligheter, eller lät dem återfå sina tidigare namn. Som när exempelvis "min gata" Schivelbeiner Strasse, uppkallad 1903 efter den då tyska staden i dagens Polen, fick tillbaka sitt namn efter tjugotvå år som Willi-Bredel-Strasse.

Samtidigt fick vissa kommunister vara kvar i östra Berlin: Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Wilhelm Böse, Robert Uhrig, Richard Sorge, Alfred Kowalke och Paul Robeson, medan Berzarin överlevde efter hård debatt. Alltså begriper jag inte urvalskriterierna. Men jag kan tänka mig att det käftades vilt mellan olika grupperingar när till exempel den internationella kvinnodagens skapare Clara Zetkin fick stryka på foten för kurfurstinnan av Brandenburg 1995. Den detaljintresserade kan knappa in *Umbenennungen Berliner Strassen*, utgiven av Freie Universität. Dessutom stormade det ordentligt 2005 när den dittills namnlösa stadsgräns- och invasionsbron över floden Wuhle gavs Berzarins namn.

I andra före detta DDR-städer lever dock namn som Lenin, Dimitrov, Pieck, Zetkin och Thälmann vidare utan nämnvärda ifrågasättanden och diskussioner.

I före detta Västberlin reviderades dock inga gatunamn av politiska skäl efter återföreningen. Här lever istället ett namn som Clausewitzstrasse vidare, uppkallad efter mannen som blev Hitlers "husgud" – generalen, krigshyllaren och militärteoretikern Carl von Clausewitz (1780-1831). Enligt vilken *der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln*.

Ungefär så måste också Hitler ha resonerat när han efter sitt politiska fotarbete och mobilisering anföll Polen den första september 1939. Vilket blev upptakten till andra världskriget.

Reflektion. När John Heartfield bodde i Berlin efter första världskriget rådde Weimartid. Det var tätt mellan erotikens lokaler, drogerna flödade, gangstersyndikat styrde på gatorna och de politiska motsättningarna ledde till brutala konfrontationer när nazipartiet växte. Sedan kom nästa krig, och därefter Tysklands delning.

I *Berlin Hauptstadt der DDR* stängde de sista överlevda bög- och horbarerna 1951. Därefter var samhället skäligen "rent" – åtminstone om man bortser från en allt mer paranoid och valutakåt statsledning som stegvis lät idealen i hemlighet ge vika för D-mark genom mycket tveksamma affärer. Medan delar av den fysiska miljön (natur, hus, fabriker) fick förfalla.

Däremot fanns det inga gatlugder, ingen pornografi, inga spelhålor, inget knark, inga brottssyndikat, inget klotter, ingen överdriven lyx och ytterst få högerextremister – fenomen som floreerade ymnigt i det rått kapitalistiska Västberlin, och som efter murfallet spred sig explosionsartat till stadens östra halva. Slog rot tillsammans med rasism, brottslighet och våld. Medan västmedborgarna befriades från inresevisum och tvångsväxling vid besök i öst – och *die Ossis* slapp *Stasi*, behövde inte köa åravis för en Trabant, kunde resa fritt, njuta av politisk frihet och köpa amerikanska jeans, rockmusik och andra eftertraktade västvaror. Jämte bananer och "äkta" kaffe.

Med de lössläppta marknadskrafterna steg priserna när hela det ekonomiska systemet transformerades, när den ickekonvertibla östmarken skrotades och landet såldes ut (annekterades av kapital från väst menar många) – hyreshöjningar på bortåt femtusen procent var till exempel inget ovanligt. Nu kunde också många *Wessis* utnyttja systemförändringen och trixa till sig miljarder, då man drog nytta av både glapp i datasystemen och östtyskarnas bristande kunskap i kapitalistiskt tänkande. Samtidigt kom en mängd västbilar och verksamheter som aldrig tidigare funnits i DDR: tatuerare, nagelskulptriser, *Spielothek*, bordeller, asiatiska matställen, etniska butiker och multinationella företag; etc.

Parallellt drabbades även delstaterna i det hädangångna DDR av en våldsspiral som ingen kunnat föreställa sig. Som när ett flyktingboende brann i Rostock, eller när en neonazistisk liga från goda akademikerhem i Jena/Zwickau gav svarta rubriker efter att ha mördat nio turkar och en kvinnlig polis, varvat med bankrån. Varpå det antimuslimska *Pegida* bildades i Dresden 2014. Som om alla fördämningar brast när *Stasi* och muren byttes mot frihet.

Personligen vill jag lyfta fram ytterligare två parametrar, förhållanden som sällan diskuteras i dagens Sverige.

I DDR gjorde man tidigt upp med sitt nazistiska förflutna, startade även "omskolningspartiet" *NDPD*. Medan ett par tusen tungt belastade nazister fick sitta kvar i BRD – i politik, militär, domstolar och administration. Bland dem chefen för inrikesministeriets judekontor och "det rena tyska blodets försvarare" Hans Globke, förbundskansler Konrad Adenauers (*CDU*) gunstling. Varefter nazisten Kurt Georg Kiesinger (*CDU*), som verkat vid utrikesdepartementet, till och med blev förbundskansler 1966. Som hade de alla fått *Persilschein*, blivit renskrubbade med det klassiska tyska tvättmedlet Persil. Lägg till detta alla ariserade judiska miljarder som tillåtits leva vidare och växa i decennier i BRD...

Tystnadskultur. Här vill jag också nämna Giulio Ricciarellis film *Im Labyrinth des Schweigens* från 2014, som med avstamp i sent 1950-tal, behandlar de västtyska myndigheternas ovilja att straffa massmördarna från Auschwitz, sedan bland annat en jurist och en journalist samlat fakta och ville utkräva ansvar.

Sammanlagt nästan tiotusen personer från *SS* arbetade i lägret, och grävandet resulterade i den första Auschwitzprocessen som hölls i Frankfurt 1963; aderton år efter krigsslutet. I första omgången dömdes sexton personer, ett par år senare ytterligare fem.

Kom för övrigt ihåg att de välkända Nürnberggrättegångarna 1945-46 var en allierad tribunal, helt utan tyskar i presidiet.

Den andra parametern är personlig. Ty i östra Berlin var och är tempot betydligt mer nedskruvat än i stadens västra del: folk ger sig tid att stanna upp och prata med varandra, och de svarar på mina frågor när jag söker en adress eller bara är nyfiken på en byggnad. Det händer sällan i det uppfordrande väst, där många "anser sig vara upptagna", eller tror att jag tänker råna dem.

I Västberlins centrala delar – Ku'damm med sina umbärliga butiker – har jag alltid fått en obehaglig smak i munnen: skyltfönster med minkpälsar till barn, läppstift till hundar, klockor för hundratusentals kronor, lyxkläder osv. Sak samma när jag idag besöker Potsdamer Platz med sin nya och kitschigt mammon-tillvända vulgoarkitektur.

Så en kommentar om muren. Efter öppningen påstod flera svenska journalister att de kunde gå som de ville mellan västra och östra Berlin. Det är en lögn, för den fria passagen gällde bara tyska medborgare, medan utlänningar som jag fortfarande måste passera checkpoint Charlie, köpa visum och tvångsväxla d-mark, och det fortsatte till fram emot jul. Först därefter var gränsen *helt* öppen.

Tid har gått och jag ser mig omkring. I Schöneberg blomstrar bög- och pissbarer med offentligt knullande dygnet runt invid S/M-hak, sexbutiker, raggställen och bordeller – allt omhuldat och cyniskt prisat av samhället och statsledningen eftersom det ger intäkter. Man gör till och med reklam för detta på den officiella "reseportalen" för turister och besökare: visitberlin.de

Samtidigt ökar brottsligheten, där bland annat den libanes-arabiska Abou Chakerfamiljen (med kopplingar till Danmark och Södertälje) kontrollerar en stor del av knark- och könshandeln; vid sidan av ett par turkiska ligor.

Situationen är spänd och polariserad, och den "inhemska" högerextrema aggressionen växer. Liksom stämplingarna mot judar, mörka invandrare och vänsterfolk; framförallt i öst. Som om Weimartiden återuppstått. *Die Hure Babylon*.

Wilhelmstrasse. Min vandring genom Berlin närmar sig slutet, och jag väljer Wilhelmstrasse som terminus. Gatan som stod för den brutala och människoföraktande makt som John och kretsen kring honom bekämpade. Med risk för sina liv. Men det var också här uppdragsgivaren och vännen Münzenberg arbetade.

Under kriget bombades Wilhelmstrasse svårt, blott en handfull byggnader klarade sig; både äldre hus och nazibyggen.

- Hemliga Zivilkabinettet byggt 1898-1900. I detta hus bodde för övrigt Adenauer 1931-33, varefter Rudolf Hess drog in och stannade till 1941 då han begav sig till Skottland för att försöka mäkla fred. Huset var under DDR-tiden musikskola med av nazisterna rensad fasad, befriad från nybarockens dekor; rymmer sedan 2000 jordbruks- och näringsministeriet.

- Preussiska kulturministeriet från 1901, och som 1934 blev vetenskapsministeriet. Hyste under DDR-tiden ministeriet för *Volksbildung* och pedagogiska akademien; sedan 1994 kontorslokaler för *Bundestag*.

- Det stora ställverket *E-Werk Buchhändlerhof* från 1926; idag kontor och eventlokal efter några år som teknoklubb på 1990-talet.

- En tillbyggnad från 1934 som nu ingår i den fastighet som sedan 2001 rymmer arbets- och socialministeriet. Överlevde gjorde även dess dåtida stora hörn i florentinsk neorenässans – Ritterschaftsbank – från 1892 mot Mohrenstrasse. Skadat till femtio procent, återskapat, och ministerrådets gästhus under DDR-tiden. Idag ingående i arbets- och socialministeriet.

- Görings enorma luftfartsministerium från 1935.

Wilhelmstrasse från och med Zimmerstrasse och norrut kom efter Tysklands kapitulation 1945 att ligga i den sovjetiska zonen, därefter i DDR. Sedan den nya staten utropats i det just avskaffade

luftfartsministeriet, som nu för en tid blev hemvist för flera östtyska regeringsorgan: *Haus der Ministerien*.

Östtyskarna sanerade, rev och sprängde, byggde undan för undan *Plattenbauten* av prefabricerade betongelement – men det tog sina år. Mycket förblev dock obebyggda tomter och ruiner i decennier, enligt myndigheterna på grund av oklara ägoförhållanden efter kriget. Så löd åtminstone den officiella förklaringen, som mycket väl kan vara helt eller delvis sann. Eftersom man aldrig tillstod brister utåt, och dokument kan ha försvunnit.

Bland de första ruiner som jämnades med marken fanns gamla Rikskansliet (1945) på Wilhelmstrasse 77, följt av grannfastigheten Borsigpalatset och Nya Rikskansliet (1949-51).

Borsigpalatset – neorenässans i hörnet Wilhelm-Voss – kräver en utvikning. Ägaren dog under färdigställandet 1878. Huset stod därför länge oanvänt och köptes 1904 för i dagens penningvärde runt nio miljoner euro av den preussiska pantbrevsbanken.

1933 beboddes palatset av vicekansler Franz von Papen, och i mars 1934 köpte regeringen byggnaden. Runt *Zentrum* katoliken von Papen fanns en krets oppositionella som rensades ut när SS stormade lokalerna under "de långa knivarnas natt" den trettionde juni 1934 i samband med ryktena om Röhm's planerade statskupp. Von Papen internerades en tid, blev därefter ambassadör i Wien och Ankara. Nu hade regeringen full kontroll över Borsigpalatset: Speer byggde om och förvandlade det till SA:s nya högkvarter, som några år senare integrerades i det Nya Rikskansliet.

1870-71 omorganiserades utrikesdepartementet, *Auswärtiges Amt*, och flyttade in i Bismarcks gamla boning på Wilhelmstrasse 76. Förvaltningen förfogade redan då över ett flertal byggnader, bland dem Palais Pannewitz, och Palais Stolze från 1731 – köpta av regeringen som ämbetslokaler från 1819 och framåt. Här kom med tiden nazistiska ministrar som von Neurath och von Ribbentrop att verka. Varefter bomber och rivningar utplånade fastigheterna.

Även grannhuset nr 73, Rikspresidentpalatset/Palais Schwerin från 1737, och köpt av staten 1919, skadades. Här hade Ebert och Hindenburg sina kontor, varefter palatset blev utrikesministerns bostad. Överlevda fasader och innerväggar fick kulturskydd av DDR-myndigheterna men sprängdes ändå i november 1960. Trots att byggnaden enligt all expertis hade gått att återställa. Palatsets trädgård hamnade efter murbygget i den minerade och hårt bevakade så kallade dödszonen.

1964 bytte Wilhelmstrasse namn till Otto-Grotewohl-Strasse för att hedra den i TBC bortgångne ordföranden i ministerrådet, och 1993 återfick gatan sitt gamla namn.

Längre ner på gatan fick andra bortschaktade husrester senare ge plats åt jättegallerian Mall of Berlin 2014 (mot Leipziger Platz), en koloss med mer än trehundra butiker vars exteriör stilmässigt för tanken till DDR-tiden, medan det inre snarast är en påkostad orgie i glas. På denna plats låg ett av den judiska familjen Wertheims stora varuhus från 1897; ariserat 1937, och sönderbombat under kriget. Precis som den närbelägna restaurant Aschinger.

Inför *die Wende* flyttade *Treuhand* in i Görings tunga grå betongkomplex. Det var en organisation som skapats 1990 av DDR:s parlament, *Volkskammer*, med syfte att lägga ner alternativt privatisera landets 12 534 statligt ägda företag (*Volkseigene Betriebe*) med drygt fyra miljoner anställda, för att kunna omstrukturera näringslivet när det konkursfärdiga DDR gick i graven.

I april 1991 mördades *Treuhand*:s ledare av terrorgruppen *Rote Armee Fraktion* i Düsseldorf, och sedan dess heter byggnaden *Detlev-Rohwedder-Haus* efter honom; blev 1999 säte för Tysklands finansministerium efter omfattande renovering.

Den sönderbombade brittiska ambassaden revs 1950 och återuppstod på sin gamla plats 2000, granne med Hotel Adlon som nybyggdes 1995-97 vid Brandenburger Tor och den svårt bombade men efter murfallet iståndsatta Pariser Platz; anlagd

1734 som Viereck (*Quarree*) och omdöpt 1814. Här byggdes även konstakademien 2005 och USA:s ambassad 2008; den senare nu med Reaganstaty på taket! Och granne med Starbucks.

Reagan står för övrigt högt i kurs hos många sedan han offentligt bett Gorbatjov att riva muren; vid ett besök i Berlin den tolfte juli 1987.

– *Mr. Gorbachew, open this gate... tear down this wall.*

Här låg för övrigt även det självhävdande Kennedymuseet, där man bland annat kunde beskåda Robert Kennedys gamla resväska, varefter museet flyttade in i den före detta judiska flickskolan på Auguststrasse. För att nyligen bli en ambulerande utställning.

Adlon, byggt 1907, överlevde kriget utan skador men brandhärjades efter en rysk fyllefest den andra maj 1945, och resterna demolerades. En flygel klarade sig dock, användes bland annat av DDR som kantin och logement, och sprängdes 1984.

Souvenirer! Kring Brandenburger Tor sålde östtyskar med födgeni Sovjet- och DDR-paraferalia tiden efter murfallet: uniformer och militära skärmmössor, dokument, emblem, förtjänsttecken och så vidare i all oändlighet. Medan män utan tillgång till egenartade förråd eller försnillande vänner bjöd ut lossknackade murbitar.

Ett stycke bort, i Europeiska Huset, serverar *dunkin donuts* friterad sockerbeströdd deg, minnandes den president som inför en förvånad värld sade sig vara en syltmunk: *ich bin ein Berliner* – utanför rådhuset i Schöneberg den tjugosjätte juni 1963. Varefter den beundrade demokratiska katoliken trappade upp sitt lands brutala och meningslösa krig i Vietnam, mördades och blev mer eller mindre helgonförklarad. Medan änkan städslade en grekisk redare, följt av en belgisk-judisk diamanthandlare med tveksamma affärer i Afrika; bland annat insyltad med diktatorn Mobutu.

1978 gav presidentfamiljen namn åt ett amerikanskt punkrockband: *Dead Kennedys*.

Wilhelmstrasse 97 (tidigare nr 81-87): Görings Riksluftfartsministerium från 1935, numera Detlev-Rohwedder-Haus, beläget vid den lilla Folkupprorsplatsen som, helt utan topografiska kopplingar, anlades 2013 för att åter påminna om våldet på Stalinallee 1953. I arkaden på hörnet Leipziger Strasse 7 finns sedan 1952 ett stort socialrealistiskt verk av Meissenkakel, Aufbau der Republik, signerat Max Lingner (Foto: C-J Charpentier 2019)

Tunnelbana, tar långlinjen U2 till Mohrenstrasse som korsar Wilhelm, en station som bytt namn fyra gånger, och vars namn minner om en delegation från den tyska kolonin Grossfriedrichsburg i Västafrika (idag Ghana) och deras besök i Berlin 1684.

Promenerar vidare till den omgestaltade Zietenplatz, uppkallad efter en general som red omkring med kroksabel iförd tigerskinnsbrämad jacka på 1700-talet, ett torg som 2008 återfick det namn det bar från 1849 till 1968.

Här vanpryds gaturummet av sex ganska små preussiska bronsgeneraler (ursprungligen tillverkade av marmor 1769-1786), dresade som perfida mannekänger eller kostymerade positivhalarapor med lustiga trekantshattar, alla arkiverade i magasin av Ulbricht för att inte propagera på allmän plats för militarism – och framplockade av det nya styret 2009.

Men bortsett från dessa hororers attacker mot synnerven rekommenderar jag Wilhelmstrasse med sina goda och historiskt upplysande informationsskyltar!

Själv gläds jag även åt den sjutton meter höga Elserprofilen i luftrummet, vet också att Nya Rikskansliet och SA:s Borsigpalats låg där man idag äter Pekinganka, och att den förseglade Führerbunkern (makaber minnesplats anlagd inför VM i fotboll 2006) återfinns på gräsmattan vid ett modernt bostadshus ett kort stycke väster om gatan. Fast en minnesplats var något som östtyskarna motsattse sig med emfas under hela DDR-tiden; ville slippa neo-nazistiska vallfärder.

Häriifrån fortsätter Wilhelmstrasse till den arkeologiska utgrävning som kallas *Topographie des Terrors*, huvudsakligen belägen ett fåtal meter in på dåvarande västberlinskt territorium; tillhörigt Kreuzberg.

På detta område, södra sidan av dåtidens Prinz-Albrecht-Strasse som tillföll Västberlin efter kriget, låg etnografiska museet, konsthantverksskolan och Hotel Prinz Albrecht samt ett stycke nedanför också Prinz-Albrecht-Palais (mot Wilhelmstrasse), följt av *Der*

Angriff:s första lokaler (nära hörnet mot Anhalter Strasse).

Ruinerna efter Prinz-Albrecht-Palais sprängdes 1949, efter beslut av senaten i Västberlin. Ett par år senare schaktades även resterna av *Angriff*huset bort. Lämningarna av det sönderbombade Hotel Prinz Albrecht revs i mitten på 1950-talet, varefter de västberlinska myndigheterna köpte marken 1966. Etnografiska museet och konsthantverksskolan är likaså helt uttraderade.

Utgrävningen av kontor, celler och tortyrkammare påbörjades 1987 inför stadens 750-årsjubileum. De inleddes ett kort stycke söder om muren – på vars nordsida i Östberlin den beryktade Prinz-Albrecht-Strasse en gång gick; omdöpt 1951 till Niederkirchnerstrasse efter en motståndskvinna skjuten i Ravensbrück 1944.

Arbetet fortsatte efter murfallet. Idag är *Topographie des Terrors* en anläggning med tvåhundra meter bevarad och kulturskyddad mur, frilagda rester av maktens grymma rum, och en byggnad som bland annat rymmer en dokumentationscentral över nazismens brott. Allt drivet i stiftelseform och med fri entré.

På västsidan finns också det eleganta *Martin-Gropius-Bau* i neo-renässans, bombat 1945, återuppbyggt 1978, och renoverat 1998-2000. Nära ett pompöst *Abgeordnetenhaus*, likaså i neo-renässans och invigt 1899 – omdöpt 1935 efter ombyggnad till *Haus der Flieger* av Göring; som en sorts representationslokal. Detta hus kom senare att ligga på den östtyska sidan, bombskadat men istandsatt på sovjetisk order. Det tjänade först som DDR:s regeringsbyggnad 1949-53, och rymde från 1960 plankommissionens kontor och *Stasi*:s avlyssningscentral. Varefter det blev säte för Berlins parlament från och med 1993.

Åren efter kriget var det blivande topografiområdet outnyttjad skräpmark kloss på gränsen. Marken arrenderades ut och här, granne med en byggskrot, öppnade 1970 den kände transvestiten och Zarah Leanderimitatören Straps-Harry sin autodrom – *fahren*

ohne Führerschein – ovanpå terrorns domäner, och där blev den kvar i minst femton år; omgiven av krockvänliga halmbalar. Till glädje för många körkortsaspiranter eftersom privat övningskörning på allmän väg inte är tillåten i Tyskland.

Till avdelningen intressant kunskap kan också fogas att den beramade presskonferensen med Günter Schabowski (ledamot av centralkommittén och tidigare chefredaktör) timmarna före muröppningen avhölls i framlidne textilköpmannen Oswald Prauses fastighet från 1913 på Mohrenstrasse 37; krigsskadad, istandsatt, presscentrum under DDR-tiden, och sedan 2002 säte för Justitiedepartementet. Drygt sexhundra meter öster om Wilhelmstrasse.

Det var där som Schabowski som svar på frågan om när förändringarna i utresebestämmelserna skulle träda i kraft gav sitt sedan dess historiska svar, något överrumplad och smusslande med en papperslapp från partiets generalsekreterare Egon Krenz. – *Das tritt nach meiner Kenntnis – ist das sofort, unverzüglich.*

Familjen Wertheims efterlevande fick slutligen ett skadestånd på åttioåtta miljoner euro för sitt ariserade varuhus, utbetalt av efterföljaren Karstadt så sent som 2007 (!) efter långt processande.

Tidsmaskin! Nu startar jag min tidsmaskin, förflyttar mig bakåt, visualiserar med fantasins hjälp.

Året är 1930, månaden kall januari. Münzenberg har nyss kontaktat John och föreslagit ett samarbete, och John beger sig till kontoret på Wilhelmstrasse 48, spottar när han passerar brons-generalerna. Pekar finger åt de militära dvärgarna som det anstår en äkta pacifist. Runt hörnet vet han att Goebbels härjar.

Konstnären och förläggaren, två kommunister. De känner varandra sedan tidigare, Münzenberg har sett många av Johns illustrationer. Håller dem för effektiva. Fast dadaismen blir rynkad panna, är för lekfull. Bidrar inte till proletariats diktatur.

Det syns allt fler nazister i kvarteret nu jämfört med häromåret, möten hålls regelbundet i Hotel Prinz Albrecht. Münzenberg som är van vid sådana figurer från debatt och riksdag behåller sitt lugn på ytan, medan John gapar och gestikulerar.

Münzenberg vill komma till skott och John har redan en idé till *AIZ* nr 6/30: en människa – kanske en militär – med huvudet helt täckt av den socialdemokratiska tidningen *Vorwärts*, och han har dessutom skissat på en text. Med ett litet töntigt nödrim.

- Jag är ett kålhuvud...och jag vill inget se och höra, ej heller staten störa...

Undertecknat med de konstaterande och uppmanande orden *Wer Bürgerblätter liest wird blind und taub. Weg mit den verdummungsbandagen!* Alltså kålhuvudsmannen!

Att man valde att illustrera med just *Vorwärts* säger en hel del om hur kommunisterna uppfattade det socialdemokratiska språkröret; som en klassfientlig publikation som gick kapitalets lugubra ärenden.

Münzenberg nickar gillande och de pratar en stund om hur text-rutan vid kålhuvudet ska utformas.

Efter detta inledande samtal startar Münzenberg firmabilen, en flådig Lincoln Limousin, och nu är det John som rynkar pannan.

De kör rakt västerut, passerar Aschingerkoncernens Weinhaus

Rheingold och Wertheim och fortsätter till Potsdamer Platz, där de dricker kaffe på Josty eftersom John tycker att det mondäna Moka Efti i det stora Equitable-Palast nere på Leipzigerhornet är för snobbigt. Det är inte riktigt hans miljö, även om det så här dags på dagen serveras kaffe – som ordet Moka antyder. Men här finns också fiskrestaurang, frisersalong, stenografiservice, schackrum, biljard och nymodigheter som rulltrappor mellan våningsplanen. Jämte dans till levande musik när kvällsmörkret faller.

Utanför Jostys, på väg tillbaka till bilen, pekar Münzenberg på platsen där Liebknecht greps den första maj 1916 när han protesterade mot det imperialistiska kriget.

John på Wilhelmstrasse, jag kan se det framför mig. Här sitter han och dryftar idéer med Münzenberg och hans medarbetare, får kanske hjälp av någon av de grafiker som finns i huset. De klipper, klistrar och beställer bilder. John går hem till Potsdamer Strasse och fortsätter. Han röker ett par starka Overstolz, riktiga *Lungen-torpedos*, och återvänder till officinen där montaget retuscheras och färdigställs. Ungefär så måste det ha gått till.

Tidningen *Vorwärts* förbjöds 1933, exilerade först till Prag och därefter till Paris fram till 1940. Den omstrukturerades i omgångar efter kriget och kommer alltså ut – numera med sex nummer om året. Fortfarande i *SPD*-regi.

Jag betraktar platsen där dåtidens nr 48 låg, tänker på Münzenbergs öde. Han påträffades död i byn Montagne (där han också är begravd) med en snara runt halsen, var kanske på väg till Schweiz. Mord eller självmord, ingen vet – och det finns gott om konspirationsteorier. Dock var både han och hans hustru Babette dömda till döden *in absentia* av naziregimen.

Ungefär samtidigt satt Babette, som gått ur *KPD* 1937 och som liksom sin make arbetat med publicistisk verksamhet i Paris, internerad i Gurs i sydvästra Pyrenéerna. Här satt även Max Lingner.

1940 lyckades Babette fly via Portugal till Mexico, där hon sammanlevde med den tidigare preussiske finansministern och juristen Otto Klepper.

1947 lämnade Babette Mexico, gifte sig med Klepper i Paris och återvände till Tyskland. Där de två år senare var med och startade tidningen *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Varefter hon slutade sitt liv i Berlin, nästan nittiotvå år gammal. Hennes yngre syster Margaretes öde fascinerar också: gift med filosofen Martin Bubers son, senare omgift, lägerfånge i Sovjet och Tyskland, och vandrad från *KPD* till *CDU*; död i Frankfurt tre dagar före Berlinmurens fall.

2012 bildades parentetiskt *Willi Münzenberg Forum* där man på akademisk nivå forskar kring Münzenberg, bland annat vid Åbo Akademi och i Berlin.

Willi Münzenberg var nummer två i dåtidens mediavärld, i svår konkurrens med den konservative högermannen Alfred Hugenberg vars röst hjälpte Hitler till makten.

Vandringen är fullbordad. Jag har sett det jag kommit för att se. Men konstaterar inte utan en liten portion av besvikelse att bara en av Johns förkrigsboningar i Berlin har överlevt – det vackra huset på Fasanenstrasse. Jag hade hoppats på mer. Kvar finns också Karl-Liebknecht-Haus och förlagshuset på Köthener Strasse, jämte hörnfastigheten som rymde den berömda erotiska nöjeslokalen Eldorado III i Schöneberg, där många i den dåtida eliten och dess bruna motsats hängde. Med i detta mänskliga galleri, Grosz-Münzenberg-Kisch-Hamilton-Isherwood-Hirschfeld med flera, män som alla verkade nära bröderna John och Wieland, fanns också den egendomliga brittiske bisexuelle skribenten, alpinisten, satanisten och ockultisten Aleister Crowley, som en tid delade boning med Hamilton. Bland de många som besökte det färgstarka kotteriet märktes även den heterosexuelle författaren och kommunisten Edward Upward – skolkamrat till Isherwood, och mannen som sammanförde honom med Auden och Spender.

Eldoradohuset från sent 1800-tal ligger fortfarande på Motzstrasse mitt i gaydistriktet, har behållit sitt namn men ägnar sig numera åt ekogrönsaker och enkel matservering. För övrigt ganska nära Nollendorfstrasse 17 där Isherwood var inneboende – tillsammans med en handfull litet udda existenser – under merparten av sin tid i Berlin, och det var här han knåpade med berättelserna i den blivande boken *Goodbye to Berlin*.

Herr Issyvoo (som hyresmadamen kallade honom) försörjde sig genom att ge privatlektioner i engelska för fem mark i timmen.

Det var Auden som bjudit in Isherwood till Berlin i mars 1929 för ett kort besök, varefter Isherwood reste hem och återvände.

De båda vännerna raggade vilt. De umgicks gärna med blonda arbetslösa pojkar från arbetarklassen, för vilkas tjänster de vanligtvis betalade en femma. Flera av dem var heterosexuella, hade dessutom flickvänner – och/eller familj – men sålde sig till män för att ha mat på bordet och pengar till cigaretter.

De träffades i hyresrummen eller i ynglingarnas litet sunkiga

föräldrahem, på pensionatsresor till kusten, på bögbordeller som Kleist-Kasino, och på barer som "Cosy Corner" (Alexander Casino i boken), där man kunde plocka upp villiga killar från grannskapet; uppknäppta skjortor, uppkavlade ärmar och sportfotografier på väggarna.

"Cosy Corner": Auden introducerade Isherwood, och hit kom heller inga turister eftersom kvarteren hölls för osäkra.

Baren hette ursprungligen Nosters Restaurant zur Hütte (ungefär "lilla stugan") efter den förste ägaren L Noster, och låg på Zosser Strasse 7 i Kreuzberg; knappt femtio meter från Audens bostad på Fürbringerstrasse 8. Vilket han själv glatt noterar.

Utvikning. Nosters restaurant öppnade omkring 1912. 1929 fanns herr Noster inte längre kvar i fastigheten, där krogen drevs av en herr M Walter fram till 1933; påföljande år finns inga referenser i *die Adressbücher*. Vare sig till krogen, som troligen stängts av polisen, eller till dess ägare. Personligen tror jag inte att lokalen någonsin hetat "Cosy Corner" i de offentliga längderna, utan att det sannolikt handlade om ett smeknamn skapat av Isherwood och hans vänner. Men detta är och förblir en gissning. Vad som hände med Noster och Walter har jag ej lyckats få fram.

Poeten Auden kallade "Cosy Corner" – ordagrant och utan omsvep – för "rövknallarnas dröm"; blev senare synnerligen uppburen för sin virtuosa diktning och nominerad till Nobelpriset flera gånger. Innan han stöp i Wien 1973.

Isherwood (född 1904) lär ha hunnit med omkring fyrahundra olika unga män under sina tre år i Berlin, där han 1932 fick ihop det med Hirschfelds sjuttonårige kökspojke Heinz Neddermeyer, som han också levde med under flera månader i byn Mohren på gränsen mellan Tyskland och dagens Polen. De båda lämnade Berlin den fjortonde maj 1933 och begick Europa, vistades bland annat en längre tid på Österbro i Köpenhamn 1934-35. Granne

med Stephen Spenders bror som fixat deras lägenhet på Classensgade 65, innan de drog söderut.

Spender. Även han uppburen poet och adlad, tillika mannen bakom den självbiografiska bögromanen *The Temple*, påbörjad i Tyskland 1929, och som tilläts tryckas i England först 1988.

1937 greps Heinz av polisen i Luxemburg och utvisades till sitt nazistiska hemland efter att – enligt protokollet – ha ägnat sig åt "ömsesidig onani".

Den misogyne Isherwood bosatte sig efter ytterligare resande till bland annat Kina i Californien, där han färdigställde sina Berlin-texter och ägnade sig åt indisk *vedanta*-filosofi. 1953 träffade han den trettio år yngre porträttmålaren Don Bachardy med vilken han sammanlevde till sin död 1986. När jag kollade detta i september 2021 bor Bachardy kvar i deras en gång gemensamma bostad i Santa Monica, åttiosju är gammal.

1939 utkom Isherwoods Berlinbok i England. Den filmatiserades 1955 med titeln *I am a Camera* efter en av de inledande passagerna i boken, och låg senare till grund för musikalen och filmen *Cabaret* (1966 respektive 1972). Där en stor del av handlingen kretsar kring den fiktiva nattklubbsartisten Sally Bowles och den likaså fiktiva nöjeslokalen Kit Kat Klub, fritt modellerad efter Eldorado – som i boken kallas Lady Windermere; efter en komedi av Oscar Wilde från 1892.

Isherwoods hyresvärdinna hette i verkligheten Meta Thureau och bodde som *Privatiere* på Nollendorfstrasse 17, och hon levde bevisligen 1951 då hon fick besök av Isherwood. En av hennes dåtida inneboende var den unga frigjorda kabaretsångerskan Jean Ross, senare aktiv kommunist och skribent, död i England 1973, och förebild för Sally Bowles. Något som knappast smickrade henne.

Däremot är det mycket sannolikt att hon träffat Heartfield och hans krets, eftersom de hade flera gemensamma vänner. Såväl pro-sovjetiska kommunister som kulturfolk och Francomotståndare.

Johns grav på Dorotheenstädischer Friedhof i Berlin-Mitte. Notera de små stenarna ovanpå gravstenen – tyder på judisk tradition, är sannolikt ditlagda av en judisk besökare (bild från nätet).

OMVÄRLD

Fotomontaget föddes med avstamp i 1840-talets fotografiska experiment. Till pionjärerna räknas fransmannen Eugène Appert som 1871 gjorde världens förmodligen första politiska montage – häcklande Pariskommunen med en fejkad massavrättning; troligen skapad på uppdrag av historikern och presidenten Adolphe Thiers.

Metoderna utvecklades och kom – liksom kollaget – att användas inom olika politik- och konstriktningar, ofta bland dadaister och futurister. Själva termen *fotomontage* påstås ha myntats i Berlin omkring 1918, där tekniken inte bara nyttjades av John utan även av Grosz, Hannah Höch och Raoul Hausmann – liksom av ryssen El Lissitzky, lettländaren Gustavs Klucis (avrättad på Stalins order) och hans ryska hustru Valentina Kulagina.

Johns fotomontage spreds tidigt även utanför Tyskland och hans kritik av det tredje riket vann snabbt anklång i den radikala vänsterpressen.

I Sverige hade tidningarna tidigare publicerat ett litet antal svenska och ofta skämtsamma fotokompositioner, innan blickarna vändes mot John och *AIZ*. Först ut var antagligen *Stormklockan* i februari 1930, följt av *Avantgardet* 1933, *Röda Hjälp* 1934, och *Ny Dag* som köpte in ett tiotal av hans arbeten 1933-34.

Flera andra svenska tidningar lät sig inspireras av John och skapade egna politiska fotomontage under 1930-talet: *Ny Dag*, *Politiken Folkets Dagblad*, *Revolt*, *Arbetar-Tidningen*, *Arbetar-Kvinnornas Tidning*, *Röda Facklan*, *Antifascistisk aktion*, *Solidaritet*, *Folket i Bild*, *Morgonbris* och förlaget *Arbetarkultur*. Dessutom användes dessa fotomontage flitigt i olika broschyrer, pamfletter och affischer. Slagkraften fanns där från ruta ett!

Åren gick och fotomontaget utvecklades. Inte minst under det sena och politiserade 1960-talet och framåt, då svensken Christer Themptander stilmässigt axlade Johns mantel. Medan Kjartan Slettemark visade en kaffekolkande Nixon mitt under ett rasande krig i Vietnam – med en blinkning åt Gevalias reklamaffischer. Åt den bilden skulle John nog jublande ha skrikit **dada lebt noch!** Alternativt **affengeil!** – om uttrycket hade funnits på hans tid. Själv ropar jag med Hugo Balls röst: **ü üü ü/ba-umf!**

Erkänd som egen och "riktig" konstform blev fotomontagen dock först i relativt modern tid.

I Sverige publicerade Inger Fredriksson sin förtjänstfulla och rikt illustrerade doktorsavhandling i konstvetenskap 1979: *Konsten spränger ramarna. John Heartfield och det politiska fotomontaget* (Stockholm). Men därefter har han knappt nämnts i våra media, ett par artiklar och referenser i *DN* undantagna, jämte en ofullständig och slarvig understreckare – skriven av en konstdoktor – i *SvD* 2009-08-06. Där kunde man bland annat läsa att John använde sig av en kopiator redan innan den ens var uppfunnen! Dessutom finns några korta omnämmanden i *SvD*, insprängda i andra texter.

Själv lade jag först ut en preliminär text, *Fotomontaget som motstånd*, på den kostnadsfria litteratursajten Läs en bok (2019). Varefter jag arbetade vidare och utvidgade den texten till boken *Mannen som häcklade Hitler*, som även finns på nätet.

Den osignerade artikeln om Heartfield i *Nationalencyklopedin*, den avgiftsbelagda nätutgåvan, är avslutningsvis tunn, felstavad och med felaktiga årtal; precis som väntat. Efter kontakt med redaktionen i april 2019 har dock ett felstavat namn rättats.

Ännu tunnare, totalt ofullständig och med årtalsfel är även artikeln om George Grosz; medan Magnus Hirschfeld, Wieland Herzfelde och Willi Münzenberg inte ens fått några artiklar i det förnäma uppslagsverket.

För protokollet ska slutligen nämnas att det framgångsrika och populära kaféet och nöjesetablissemang Moka Efti – efter köpmannen Giovanni Eftimiades som skaffat det med brittisk hjälp – och som spelar en central roll i filmserien *Babylon Berlin*, aldrig rymt någon bordell. Däremot serverades upp till tjugofemtusen koppar kaffe om dagen (!), samtidigt som många besökte stället för nöjet att få åka rulltrappa. Vid sidan av mat, alkohol, dansmusik och alla sorters raggande. Inklusiva kontakter med prostituerade. Här i *Gründerzeithuset* Equitable-Palast, ritat av Carl Schäfer, hade vidare Edvard Munch en utställning 1892. Byggnaden, med namn efter ett stort försäkringsbolag, hyste under tidigt 1900-tal även det kända biljard- och schackkaféet Kerkau.

Ett år efter *Machtübernahme* jubilerade nazisterna i lokalerna – med sellerisoppa, grillad gris och päronkompott. Men då hade Eftimiades redan sålt sin del och köpt ett kafé i Tiergarten, och byggt om det till dansrestaurangen Moka Efti am Tiergarten. Efter omkring 1935 dock med av nazisterna beordrade begränsningar.

Gamla Moka Efti övertogs av *Wehrmacht* och olika partiorgan 1939 och bombades 1943, så ock den nya inrättningen.

Inför filminspelningen återuppstod Moka Efti på biografen Delphi från 1929, ritad av samme Sehring som skapade konstnärshuset på Fasanenstrasse, och belägen på Gustav-Adolf-Strasse 2 i Weissensee. Gatan är för övrigt uppkallad efter den national-liberale riksdagsmannen och byggaren G A Schön som verkade på 1800-talet och utvecklade stadsdelen Weissensee, inte efter den svenske krigaren som stöp i Lützen. Sedan han förirrat sig i dimman. *Gott mit uns!*

Förbudsskylt utanför ett av Berlins många danspalats.

Penningar

Omkring 1913 fick de fyra Herzfeldbarnen genom farbror Josephs försorg och som jag tidigare nämnt, ett arv på sextiotusen mark vardera, en summa som – enligt professor Rodney Edvinssons utmärkta prisomräknare – idag motsvarar ungefär två och en halv miljoner svenska kronor. Pengar som sannolikt på något sätt emanerade från släktens stora textilfabrik. Vid den tiden tjänade parentetiskt en mycket hög ämbetsman runt tolv tusen mark om året. Sedan bröt första världskriget ut, och åtta-nio år senare var hyperinflationen ett faktum. Då steg exempelvis inrikesportot från sextio pfenning 1921 till tio miljarder mark 1923. Någon "guldmark" har för övrigt aldrig funnits. Begreppet myntades 1914, och påföljande år slutade man att prägla de äkta guldmynt som tidigare fanns i valörerna fem, tio och tjugo mark.

John och Wieland använde en del av arvet när de 1916-17 planerade och startade förlaget Malik. Då hade beloppet i dagens penningvärde minskat från trettonhundratusen till åttahundratrextiotusen kronor, följt av fritt fall: sexhundra-tjugotvå tusen kronor 1918, niotusen kronor 1922, och slutligen en krona och tjugo öre 1923 (!). Varefter inflationen hävdades när den nya valutan

riksmark infördes i augusti påföljande år, föregången av övergångsvalutan *Rentenmark* under drygt nio månader. En riksmark 1924 motsvarar idag tjugofyra kronor i köpkraft.

Åren 1946-48, innan nästa valutareform, hade en riksmark en köpkraft på omkring femtio öre i dagens penningvärde.

Trivia

Jag träffade John en gång i DDR och såg utställningen i Stockholm 1967 – och på 1970-talet illustrerade Christer Themptander ett par av mina texter i *Ny Dag*.

På hösten 2018 besökte jag Johns sommarhus i Waldsieversdorf och såg den permanenta utställningen i byns kulturhus; sedan var det oåterkallerligt.

Jag har aldrig träffat Wieland och Tutti men en dem närstående person menade att Wieland var en "knäppskalle" som ansåg sig ha inspirerat brodern till alla hans verk, medan Johns hustru var ett "surt rivjärn".

Arbetet med den här texten har pågått hela 2019 samt under våren 2020, och varit synnerligen tidskrävande – framförallt på detaljnivå: gator, byggnader, ändrade husnummer, utplånade fastigheters läge, det urbana landskapet i relation till sektorsgränser och senare till muren, jämte en rad kronologier att ta hänsyn till – det senare med påtagliga risker för anakronismer; om man inte är extremt petig. Lägg till det att min älskade Ann-Mari var döende när jag gick in i slutfasen på detta arbete på våren 2020.

Dock hann hon med ett kort Berlinbesök i november 2019 då jag bland annat visade henne Stalins öra – utställt på Café Sibylle på Karl-Marx-Allee 72, varefter vi lunchade på den rysk-judiska

restaurangen Pasternak. Ovetande om att det var vår sista gemensamma resa.

Där sätter jag punkt. För värdefull hjälp tackas Astrid Landsmann, Inger Fredriksson, Heartfields amerikanske sonson John J Heartfield, Michael Krejsa från *Akademie der Künste*, och mina goda vänner Markus Falkner och Karl-Rainer von Sehlen. Dessutom har jag blivit mycket välvilligt och kompetent bemött av bland andra *Landesarchiv*, *Auswärtiges Amt*, *Bundestag* och *Zentral- und Landesbibliothek*; med en fermitet jag aldrig upplevt hos svenska myndigheter.

Tack även till grannarna Felix och Micke som hjälpt mig med en rad datorrelaterade teknikaliteter. Slutligen ett stort tack till min son Peter för allt stöd Du givit mig under en mycket svår period!

./.

additamenta

Fred Uhlmans hus i Hampstead där John bodde 1938-43; Uhlman var tysk-judisk jurist, skribent och målare (bild från nätet).

Silbermannstrasse 7, Leipzig. Hit flyttade John 1950, direkt efter exilen (bild från nätet).

21.03.2020 bis 21.06.2020

John Heartfield: Fotografie plus Dynamit
Akademie der Künste

retrospektiv utställning på Konstakademien vid Pariser Platz i Berlin. Katalog med samma namn utgiven av *Hirmer Verlag*.
Utställningen uppskjuten/förändrad/digitaliserad p g a coronapandemin.

Utställningen recenserades i DN 2020-07-22.

Senare vandrade den vidare till bland annat Zwolle och London.

På bokfronten rekommenderar jag gärna den rikt illustrerade David King&Ernst Volland: *John Heartfield. Laughter is a devastating weapon*, London 2015.

© C-J Charpentier 2020/2021

Denna text reviderades den 20 april 2021, och under september samma år. Det är den första större text om John Heartfield som publicerats i Sverige sedan 1979.

Mannen som häcklade Hitler, utgiven som pappersbok 2020 av Ultima Esperanza Books (ISBN 978-91-88263-84-1), är tyvärr behäftad med ett korrekturfel – på sid 117; vilket irriterar mig. Det är för övrigt första gången på många år som jag hittar ett självförvällat korrekturfel i någon av mina böcker.

Den föreliggande reviderade utgåvan kan även läsas på sajten Läs en bok.

